

سلسلۂ اشاعت مخطوطات کشمیر نمبر ۲ ......

دیوانِ دیری

مُصنّفہ

پنڈت راجا کول عرض بیگی متخلّص بہ دیری

(۱۸۲۸ء ——— ۱۹۰۰ء)

معہ تعلیقات و حواشی

از

پروفیسر نند لعل کول طالب ایم - اے - ایم - او - ایل

زیر سرپرستی

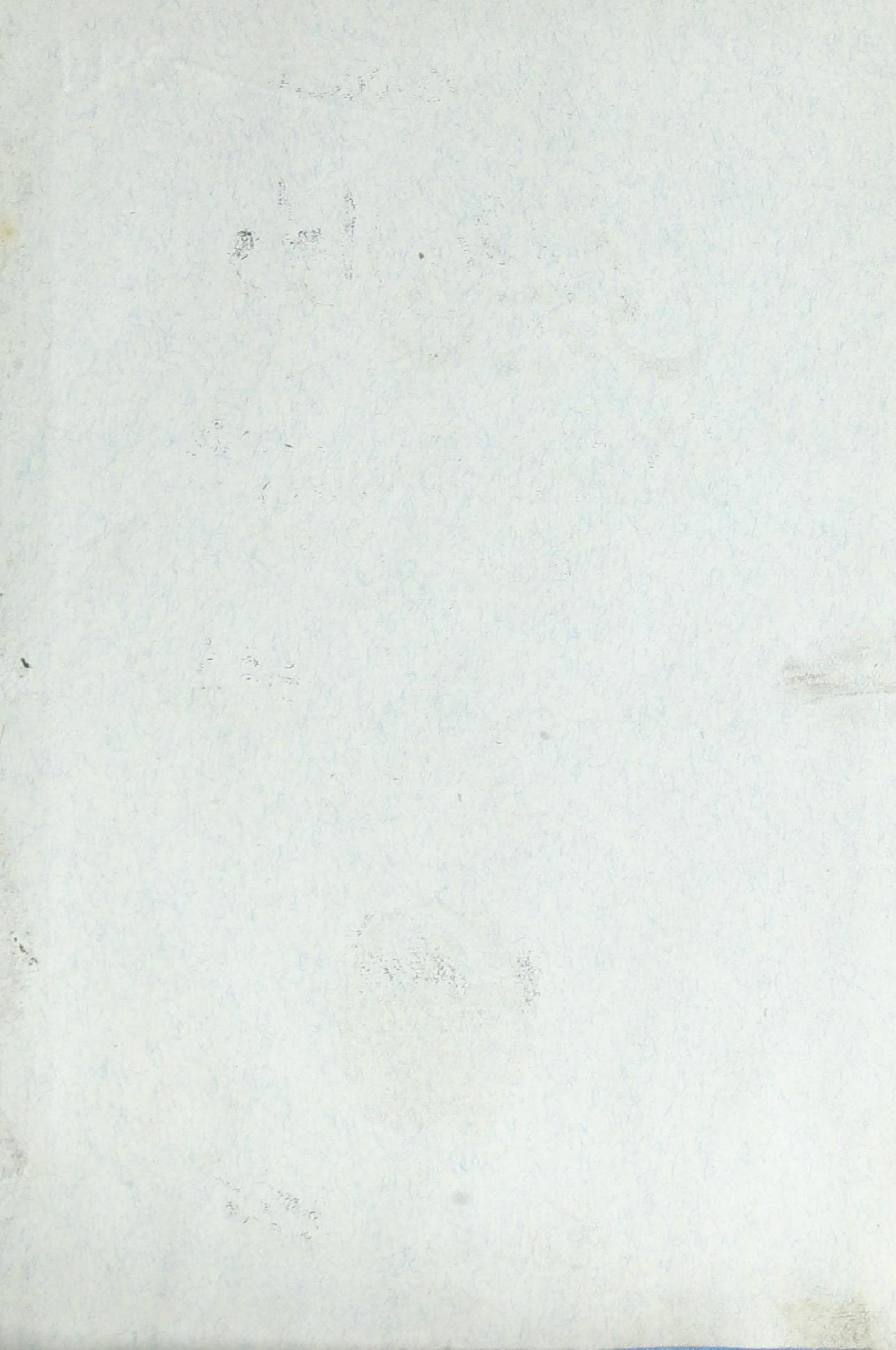
حکومت جموں و کشمیر

ناشر

محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

سرینگر کشمیر

در بیانِ ستائش و حمدِ ایزدی

و

اوصافِ حمیدهٔ حضور شری مهاراجه صاحب بهادر
مهاراجه پرتاب سنگه صاحب والئے ریاست جموں و کشمیر

ثنائے بے غایت و سپاس بے نہایت دبیرِ منشورِ تقدیر
را در خور که در دیوانِ کائنات بیاضِ صبح را بخطوطِ زرینِ مہر آراستہ
در مثنوی کون و مکاں سوادِ شامِ ظلام از نکاتِ انجم پیراستہ
بر صفائحِ صحائفِ افلاک نثرِ نثرہ و نظمِ ثریا نگاشتہ. بر اوراق
طباقِ ارضی رقومِ ایجادِ مکونات مرقوم داشتہ. صحیفہ شش جہت
را از نظامِ ہفت پیکرِ اقالیمِ سبعہ ترتیبِ تمام دادہ و مجموعہ ربع
مسکون را از سہ نثرِ موالیدِ ثلاثہ ربطِ مالا کلام. مخمسِ حواسِ خمسہ را در
نسخہ وجودِ امکانی رقم کردہ و رباعی اربعہ عناصر در سفینۂ اجسام
انسانی مرتسم. افرادِ مخلوقات نکتہ ایست از خامہ قدرتِ او. اجزائے
کائنات جزویست از کلیاتِ نوادرِ حکمتِ او. قصیدہ روزِ روشن

را از مطلعِ آفتاب عالمتاب زیب وافرہ بخشیدہ و مصرعِ برجستۂ
ہلال را از نقاطِ ثوابت وسیّار زینتِ متکاثرہ منظومۂ انتظام اموراتِ
شہر و دیار بہ شیرازۂ تدابیرِ صائبہ سلاطین نامدار مشتّرز ساختہ۔ اوراقِ
انساقِ مہماتِ ملک و امصار بطراز جداولِ مشاورتِ مشیرانِ سلطنتِ
پائدار مطرّز۔ گلستانِ ربعِ مسکوں را باہتزاز نسیم معدلتِ خواتینِ
شگفتہ جبیں نضارتے تازہ کرامت فرمودہ و بہارستانِ گیتی را بہ ہبوبِ
شمیمِ انصافِ وزیران باتدبیر خضارتے بے اندازہ۔ ریاحینِ متنوعۂ
مخلوقات در سرزمینِ تکوین کاشتہ اوست۔ گلہائے متلون الالوانِ
موجودات در روضۂ ایجاد مطرّا داشتۂ او۔ ذرّاتِ مکوّنات باقتباسِ
لمعاتِ فیوضاتِ او منوّر مشاعلِ ماہ و مہر از استضیائے اشعاتِ
فتوحاتِ او فروغ پرور۔ تمہیدِ تحمیدش از اندازۂ تحریرِ خامۂ مقطوع
اللسان بیروں۔ توضیحِ توصیفش از احاطۂ تقریرِ زبان آورانِ سخندال
افزوں۔ عقلِ کل از ادراکِ رموزِ دقائقِ قدرتش درماندہ و حیراں۔ فکرِ
رسا از دریافتِ غوامضِ جلیلۂ حکمتش سراسیمہ و سرگرداں۔ نظم:۔

سخن گو چند در توحید پوئی | کہ بس دُور است آں منزل کہ جوئی
اگر ہر موے من گردد زبانے | شود ہر یک از و توصیف خوانے
ہنوز از بے زبانی خفتہ باشم | ز صد شکرش یکے ناگفتہ باشم
نشانِ بے نشاں گفتن محال است | ز وصفِ شہ خموشیدن و بال است

سخن را پایہ برتر شد ز گردوں   ز توصیفِ شہِ کشمیر و جموّں

زہے شہریارِ نامدار! خہے تاجدارِ فلک اقتدار! طرازندۂ محافلِ
جہانداری و جہاں پناہی فرازندۂ رایتِ نصرت اندوزِ پادشاہی۔ اکلیل
آرائے مفارقِ سعادت و اقبال۔ اورنگ پیرائے وسادۂ بارگاہِ جاہ و
جلال۔ محیٔ اطوارِ عدل و انصاف۔ ماحیٔ آثارِ جور و اعتساف۔ سر غزلِ دیوانِ
مملکتِ روز افزوں۔ شاہ بیتِ قصیدۂ برگزیدۂ سلطنتِ ربعِ مسکوں
دیباچۂ رنگینِ مضمونِ کارنامۂ جہانداری۔ دیباجِ تازہ نقوشِ کارخانۂ شہر
یاری۔ فہرستِ جریدۂ خلافت و خاقانی۔ سرورقِ دفترِ ریاست و
جہانبانی۔ مہرِ عالم افروزِ سپہرِ رعایتِ عباد۔ ماہِ پرتو اندوزِ مصبحہ حراستِ
بلاد۔ جہاں پناہے کہ مفارقِ عالمے در ظلِّ ظلیلِ رافتش آسودہ والا دستگاہے
کہ جباہِ جہانے بہ سجداتِ عتبۂ فلک رفعتش سودہ۔ سکندر بختے کہ بہ
مصقلۂ فیضِ عامش سجنجلِ حالِ خاص و عام مصقّل۔ سلیماں تختے کہ بہ
کحل الجواہرِ لطفِ خاصش باصرۂ آمالِ جمہورِ انام مکحّل۔ کاخِ سلطنتِ
زمین و زماں بہ متانتِ دعائمِ معدلتش متین است و قصرِ ممالکتِ مکین و
مکاں با قامتِ قوائمِ نصفتش سنگین۔ بہ مفاتیحِ جود و احسانش
افتتاحِ ابوابِ مطالبِ اہلِ دیار متصوّر۔ بہ مصابیحِ فضل و امتنانش
شبستانِ آمالِ صغار و کبار منوّر۔ بہ ترشّحِ رواشحِ ابرِ مطیرِ الطافِ کثیرش دریائے
دوراں منضّر۔ بہ تقطّرِ اقطارِ امطارِ فیضِ بے شمارش گلزارِ جہاں مخضّر بانوار

شمعِ مہر فروغ رائے منیرش ظلمتکدۂ جہاں نور پذیر و بافروزش مشعلِ ماہِ
شعلۂ طالع جہانگیرش بزمِ دوراں مستضیٔ و مستنیر است۔ نظم

خسروِ والا نسب پرتاب سنگھ — شاہِ انجم چاکرش با این جلال
باکمالش داغ بر دل ماہ را — دولتش یارب نگہدار از زوال
کوکبِ بختِ سیاہِ دشمنش — تا قیامت باد یارب در وبال
از کمالاتش نکردم شرح ہیچ — خاطرم ترسید از عین الکمال
گرچہ کم گفتم ثنائش با دعا — این کمم کم نیست از سحرِ حلال
باخیالاتش خیالم عالی است — سر رود و آنکہ رود از سر خیال
یارب از تشریفِ این شاہِ زمن — سرفرازم ساز و دشمن پائمال

سببِ تالیفِ کتاب و ماجرائے اصل و نسلِ مصنّف

بر آئینہ خاطرِ روشن ضمیرانِ روزگار صورتِ این معنی عکس پذیر باد
کہ والدِ نامدارِ این احقر العباد نامزد بہ پنڈت رامچند کول عُرف عرض بیگی
قدیم مُلازم مُقربِ حکامِ دیارِ کشمیر خصوص مُلازمِ خاصِ پیشگاہِ حضورِ پُرنور
شری مہاراجہ صاحب جنت مکاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب
کلاں بہادر دام برکاتہم بود بر عہدۂ نامدارِ منزلتِ ملازمت حاصل داشت

ایں احقر العباد ہم بہ ہمیں توسل و توسط رتبۂ ملازمت سرکار شری مہاراجہ صاحب ممدوح الصدر حاصل نمود۔ دراں ایام بباعث عروجِ اقبالِ والدِ نامدار و حصولِ رتبۂ ملازمتِ خودخانۂ ایں کمترین کہ نامزد بہ پنڈت راجہ کول عرض بیگی متخلص بہ دیری ام مرجع اہالی شہر کشمیر بود۔ اکثرے از عالمان و فاضلاں و اختر شناساں و شاعراں و بذلہ گویاں برائے مصاحبتِ ایں احقر حاضر مے شدند۔ روزے بذلہ گوئے ایں شاہ بیتِ دلفریب بتکرار خواند۔ فرد۔ نظم:-

دو مصرع را توانستے اگر بایگدگر بستن — سکندر رسد نے بستے کہ نامش کو بجہاں ماند

معنئ ایں شاہ بیت نوعے بخاطرم کار کرد کہ بہ تکرار چند روز میخواندم۔ ازیں معنی در خاطرم گزشت کہ دنیا ناپائدار و در گزر است۔ نامے در دنیا باقی ماندن غنیمت است۔ ازیں رو فکرِ شعر پسندیدم۔ ہر چند از امورات ملازمتِ شاہی کہ تمام عمر عہدۂ نامدارِ وقائع نگاریِ کشمیر دحاضر باشیِ دربار شری مہاراج صاحبانِ جنت مکاں (مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب و مہاراجہ رنبیر سنگھ صاحب) برائے گزارشِ حالات و سوانحِ دیارِ کشمیر و حالاتِ مستغیثاں تعلق ایں احقر بود۔ فراغتے حاصل نہ بود۔ مگر بموجبِ شوق و ذوقِ ضمیمی گاہ گاہ در فکرِ شعر مصروف میشدم۔ اشعارِ متیں و غزل ہائے رنگیں طبع میکردم۔ در اوائل فکرتِ اشعارِ تاریخِ مندر شری گدادھر جی واقع نرسنگھ گڑھ کہ بہ تجویزِ حضورِ جنت مکاں

شری مہاراجہ صاحب خدایگاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب بنا
شدہ است طبع کردم۔ بعدہٗ تاریخ تولدِ جناب مستطاب شری مہاراجہ
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب بہادر دام
اقبالہم و مدظلکم در سموت ۱۹۰۷ طبع نمودم۔ دریں کتاب بعدِ ختم
دیوانِ غزلیات و قصائد درج اند۔ بعدِ آں وقتاً فوقتاً آہستہ آہستہ
بوقتِ فراغتِ امورات غزلہائے برگزیدہ و قصیدہ ہائے سنجیدہ طبع
ساختم۔ بر اوراق پراگندہ بہ خانہ ام موجود بودند۔ دریں ایام بہ تدبیر
دوستِ وفادارے بخاطرم گزشت کہ اشعارِ آبدارِ خود را جمع کنم علیٰ ہٰذا القیاس
جمع ساختہ بدستخطِ خوش بہ ترتیبِ کتاب نوشتم و نیز نکتہ ہائے
نادر اشاراتِ فہمی کہ در ایامِ خورد سالی ایجاد کردہ بودم۔ در اوراقِ پایانِ
کتاب تحریر ساختم۔ بدیں امید کہ در پیش گاہِ حضورِ اقدس شری مہاراجہ
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاپ سنگھ صاحب بہادر دام سلطنتہ
گزارش شود بتوسطِ حضورِ اقدس صدر در چاپ خانہ چاپ شود و
در اطرافِ دنیا مشہور گردد کہ یکے نام نیکوئی حضورِ اقدسِ صدر کہ
محامد و توصیفِ شاں درین کتاب مرقوم اند زبان زدِ روزگار شود و
یادگارِ عالم ماند و ہم نام ایں احقر ہم در دنیا باقی ماند۔
بخدمتِ اکابرِ ہر دیار و نکتہ سنجانِ روزگار بہ نیازِ بے قیاس التماس
مے سازم کہ ایں دیوان طبع کردہ کمترین را سر تا پا بغور و انصاف مطالعہ

فرمایند کہ دیوانے عجیبہ از مضامینِ متین و خیالاتِ رنگین بمنزلہ نو
عروس آراستہ و سر و پائش را بحلیۂ جواہر زواہر قصائدِ مدحتِ حضورِ
اقدس شری مہاراجہ صاحب خدایگان و فیاضِ زماں شری مہاراجہ صاحب
بہادر والئے کشمیر و جموں پیراستم قابلِ احسنت و استحسان است۔
ہر گاہ بہ قیاسِ کسے از نکتہ سنجانِ روزگار خطائے در مضمون و عبارت
ظاہر گردد براہِ عنایت طعنہ زنی و نکتہ گیری نہ فرماید۔ عیب پوشیدہ
قلمِ اصلاح براں راند کہ اوستاد فرمودہ است۔ فرد:-

بہوش گر بہ خطائے رسی و طعنہ مزن	کہ ہیچ نقش بشر خالی از خطا نبود

عذر خواہی را بہ ہمیں بیت برگزیدۂ ظہوری اکتفا ساختم۔ فرد:-

کم از آنم کہ در معذرتم باید زد
بیش از آئی کہ دہی خجلتِ تقصیر مرا

(۱)

غزلیات

تا ز عکسِ عارضش آتش نوشتم آب را
شعلهٔ جوّاله گفتم حلقهٔ گرداب را

شعله خوئے دوش در بزمِ نشاطم باده سوخت
با خیالش سوختم در دیده امشب خواب را

شعلهٔ آهم شب از خرگاهِ مه انگیخت دود
اشکِ گرمم ریخت آتش دامنِ مهتاب را

شیشهٔ مے[له] دوش در بزمم بجائے شمع بود
رشکِ لعلِ یار آتش زد شرابِ ناب را

تا نبخشد بادهٔ گلرنگ ساقی در چمن
رنگِ گل تسکین نمے بخشد دلِ بیتاب را

گرچه ابجد خوانِ مکتب خانهٔ عشقم هنوز
میدهد تعلیم بیتابی دلم سیماب را

با هوائے دلکشِ کشمیر خوش باشد اگر
مے کشم در بر کشم دیری بُتِ پنجاب را

ایضاً غزل

پر نهد بوئے گل بارِ گرانِ دوشِ ملیتش را
حنائے رنگِ گل خار است پائے نازنینش را

له خلاصهٔ معنی اینکه رشکِ لبِ یار شراب را آتش زد شیشه پر از شراب ازاں آتش شعله ور شد و فروغ پیدا کرد ازیں وجه عوضِ شمعِ مجلس را منور کرد ؛

بجوش از آتشِ بیدود لعلِ خود شرابِ او — نگاهِ سرمه سای خویش سنگ است آبگینش را

زنوکِ خامهٔ من نافهٔ آهوی ختن ریزد — کشد دستم اگر در خوابِ زلفِ عنبرینش را

چسان آبی توان نوشید از چاهِ زنخدانش — که روید لاله از جوشِ نگه کوهِ سرینش را

خطِ سبزی که آید در نظر ها سبزهٔ جان است — گرفتم بوسه دادم جان لبِ چون انگبینش را

درین گلشن که هر گل[1] در بغل دارد گلستانی — نه گل بر سر زدم نی بو گرفتم یاسمینش را

جوابِ این غزل دبیری ز هر بلبل همی آید
که از خونابهٔ دل غوطه دادم گلزمینش را

چنان گریم شبی گر ز گریه ام طوفان شود پیدا — رگِ ابری بود مژگانِ من باران شود پیدا

ز فرصت‌ها سیه مویم سفیدی آشکارا کرد — شبِ یلدای هجرت را دگر پایان شود پیدا

برای طفلِ دل پیکانِ تیرِ یار پستان است — چو گل خندد دلم چون غنچهٔ پیکان شود پیدا

نشاطِ طفلِ دل از غنچهٔ پیکان غلط گفتم — هلاکِ زخمِ شمشیرم گلِ خندان شود پیدا

سمن خاکستر و گل شعله سنبل دودِ میدانم — اگر جوشِ بهارِ آتشِ سوزان شود پیدا

کجا آن مرغ[2] بر شاخِ بلندی آشیان بندد — که هر دم رشته بر پایش ز انسِ جان شود پیدا

نباشد گوشمالی‌های دل از نالهٔ بلبل — که گل هم با لبِ گویا درین بستان شود پیدا

با این طبعی که دبیری آبروی خاکِ کشمیر است
گر انگشت در دل گر زمین انسان شود پیدا

---

[1] هر گل مراد از انسان است گلستان کنایه از دنیا که بقولِ اهلِ تصوف تمام دنیا در دلِ انسان است

[2] آن مرغ کنایه از آن شخص است که [illegible] جان داشته باشد تا که از الفتِ جان بگذرد بر شاخِ بلند یعنی بمقامِ عالی نخواهد رسید

دلم ملول شد از خلق[1] یار شد پیدا | صفای آینه ام زین غبار شد پیدا
ز خون دیده چه گلها شگفت بر رویم | خزان رنگ رخم را بهار شد پیدا
بچشم[2] نقش قدم از غبار سرمه نبود | که نقش پا بدلم زان نگار شد پیدا
هنوز شعلهٔ آهم ز دل بلند نشد | بجای اشک ز چشمم شرار شد پیدا
مباد حلقهٔ زنجیر گرد باد شود | که بوی زلف ز باد بهار شد پیدا
چرا چو غنچه نخندد دگر لب زخمم | که نو بهار خط مشکبار شد پیدا
نگاه تیز ندانم که بر سرینش کرد | که لاله بر کمر کوهسار[3] شد پیدا
نگاه گرم[4] ببرگ گلش مکن دیری | بچشم از مژهٔ خویش خار شد پیدا

ایضاً غزل

زند چو موج نزاکت رخ فرنگ ترا | خیال[5] آینه آبست شمع رنگ ترا
نزاکت است برنگی رخ فرنگ ترا | که یک نظاره کند گل چراغ رنگ ترا
بآب گوهر غلطان چو غنچه لب شستم | نگر بخواب ببوسم دهان تنگ ترا
پری است ببالین عبث که چشم نیست | نظر بخواب رسد چشم شوخ و شنگ ترا

۱ه دلمن از خلق دنیا بیزار شد بهمین غبار ملال آئینه دل صفا گردید بقول اهل تصوف تا که انسان از دنیا ملول و نفور نه شود صفای حاصل نخواهد کرد ؎ ۲ه معنی دقیق است که دنیا نبود من بودم معشوق در دلم سیر میکرد نقش پائش بر دلم پیدا بود ؎ ۳ه کوهسار بقول شعرا با سرین مناسبت دارد مضمون بیت این است بنگاه تیز کدام کس لاله یعنی خون بر سرین یار پیدا شد. ۴ه معنی این شعر پیچید است یعنی نگاه گرم بر برگ گل (کنایه از لب معشوق) مکن مین نگاه گرم کرده بودم در چشم من از مژگان خود خار پیدا شد. ۵ه خیال آئینه دیدن هرگاه آن معشوق خواهد کرد از آن خیال بمنزله آب شمع برنگ آن معشوق گل خواهد شد آنقدر حد نزاکت دارد ؎

بسینۂ طفل دلم ذوق نے سواری داشت
بہانہ ایست کہ قرباں شدم خدنگ ترا

دلم بفکرِ دہانت چو غنچہ صد لخت است
خبر ز حالِ دلم کو دلِ چو سنگ ترا

بہ نیم نازِ زدلہا غمِ عتاب ببر[1]
کہ رنگِ صلح ازل ریختیست جنگ ترا

بدہ پیالہ پیاپے بدورِ گُل ساقی
کہ جاں نثار کنم لطفِ بیدرنگ ترا

نگاربست بپائے خیالِ دلبریٔ دوش
بدورِ نغمہ بصد رنگ و بدرچنگ ترا

ترسم ز سیلِ گریۂ بے اختیارِ ما
از خانہ بے نقاب برآید نگارِ ما

از پنبہ زارِ ماہ دگو اکب خبر گرفت
دُودے بلند شد ز دلِ داغدارِ ما

خاطر شگفتہ نیست ز رنگِ گل و بہار
روئے نگار باغِ من است و بہارِ ما

شبنم صفت سحر گلِ خورشید آب شد
از شرمِ نوگلِ رخِ رنگینِ یارِ ما

مانندِ شبنمے کہ دریں باغ بر گل است
در خون طپاں ز ہجر دلِ بیقرارِ ما

بر آتشم کہ جامِ گل و لالہ خالی است[2]
مخمور رفت طرفِ چمن گل عذارِ ما

تا کے کنارِ آب نشیمنم دریں چمن
آتش[3] کشید دُودِ دلِ از انتظارِ ما

---

[1] یعنی شعر ایں است کہ در دلہای عاشقان غمِ عتابِ شما ست نیم نازی کن کہ رنگِ صلح در جنگ ظاہر خواہد شد۔ فکرِ عتاب خواہد رفت کہ ایں رنگ از ازل در جنگِ شما ریختہ اند ؛

[2] مخمور رفتن یعنی بطلبِ شراب دخواہشِ شراب در چمن رفتن است چوں کہ در چمن یار برائے شراب کشی آمد من بر سرِ آتش دارم کہ در چمن شراب موجود نہ بود ؛

[3] ایں آتش ہماں آتش است کہ بعد انتقالِ جسمِ بیجانِ اہالی ہنود را در آں مے سوزند ؛

دبیری جواب گفت با آں کو گفتہ است

آمد بہار خرمّم و نا آمد نگارِ ما

بیک نگاہ ربودی خزانۂ دلِ ما
بسنگِ سرمہ زدی شیشہ خانۂ دلِ ما

چرا بگوشِ تو آوازِ چنگ مے سازد
مگر تو گوش نکردی ترانۂ دلِ ما

حکایتِ غمِ فرہاد و قصّۂ شیریں
کنایتے است ز شیریں فسانۂ دلِ ما

چو عندلیب کجا خار و خس پسند کند
کہ ہست در خمِ زلف آشیانۂ دلِ ما

ہزار دل[1] بخمِ زلفِ یار آب شدند
بصد تلاش کہ یابد نشانۂ دلِ ما

مباد حسنِ جہاں سوز بے نقاب شود
کہ یک شرر زند آتش بخانۂ دلِ ما

مپرس قصّۂ جان سوزِ عشق اے دبیری
کہ سوخت است زباں از زبانۂ دلِ ما

ای خوشا دم کہ رسد یارِ ستم پیشۂ ما
بر کفش خنجر و در دل بود اندیشۂ ما

گفت فرہاد اثر نیست دلِ شیریں را
کوہ را گر چہ خبر کرد دمِ تیشۂ ما

نے ہمیں ریگِ بیاباں چو شررہا دارد
شعلہ خیز است ز داغِ دلِ ما بیشۂ ما

آتشِ عشق نہ تنہا جگرم سوختہ است
شعلہ آتش شمع صفت سوخت رگ و ریشۂ ما

دبیری از فکرِ بد اندیش چہ اندیشہ کنم
دشمنی فکرِ کساں دوستی اندیشۂ ما

---

[1] ہزار دل در خمِ زلفِ یار آب شدہ مخلوط شدند دل من در آں دلہاست تلاشش چگونہ نشانہ آں یافتہ شود کہ مخلوط شدہ است ؎

شهیدِ خنجرِ نازِ گُل اند بلبل ها
تظلّم است برایم تبسّم گُل ها

ز بوی زلف که آورد بادِ نوروزی
به پیچ و تاب درین گلشن اند سنبل ها

کدام زلفِ مسلسل چو دام گستردند
که عالمی است گرفتار در تسلسل ها

عجب مدار اگر از التفات زنده شوم
که کُشته است مرا خنجرِ تغافُل ها

پیاله بر کف دمے در پیاله میر قصد
دمے که شیشه مے میکند تقلقل ها

درین خیال پریشانم و پشیمانم
که زلفِ یار ز کف دادم از تساہُل ها

ز زورِ فوجِ مضامین که در دلِ دیری است
بشاعرانِ سلف میکند تقابُل ها

برائے عیش و طرب نیست مے پرستئ ما
ز دورِ بادۂ خون دلست مستئ ما

خوشا دمے که بکف تیغ میرسد یارم
بباد تیغ کند گل چراغِ ہستئ ما

چو یار تیغ علم کرد پیش کردم سر
مبارکست که خوش کرد پیش دستئ ما

خیالِ سر و بلند که پائمالم کرد
که بر سرِ فلک افگند سایه پستئ ما

سرم[1] بخواب طرب رفت یکسحر دیری
مگر خیالِ غمش کرد سر پرستئ ما

دیدم بخواب دوش بتِ جامه زیب را
در زر کشیده بود گریبان و جیب را

برداشت پرده از رخ و بندِ قبا کشاد
صد پاره کرد جامۂ صبر و شکیب را

گفتم نگاهِ لطف ز حالم مده دریغ
گفتا بصدق گوش نفورم فریب را

گفتم که عیب دار ز سر تا قدم منم
گفتا خموش باش که من پوشم عیب را

[1] سرم [illegible] شده یا فراموش شده بود و خیالِ غمش سر پرستی کرد که بار بیاد آمد ؛

منت پذیرِ خوابِ خود و دیدهٔ خودم دیدم رُخِ نگار و ندیدم رقیب را
زنارِ من بچشمِ کم ای بیخرد مبین شیرازه بست دفترِ اسرارِ غیب را
زنار زیبِ گردنِ جانست عاقبت گردن کشی چه سود بلال[1] و صهیب را
دیری هنوز جامهٔ عمرم قبا نشد
جانم نثار باد بتِ جامه زیب را

هزار شکر که عمر دوباره داد خدا هزار حیف که یکدم رود زِ یاد خدا
گذشت حادثهٔ جانگداز در کشمیر بجان سلامتم از فضلِ خود نهاد خدا
بر آن سرم که کمر بسته بندگی سازم که بندهای[2] غم از خاطرم کشاد خدا
تمام روز اگر بندگی شاه کنم همیشه یاد کنم شام بامداد خدا
اگر بقای ابد آرزو کنی دیری
بشعر کوش که عمرت کند زیاد خدا

مکن تیز بر غیبتِ کس زبانم را مرنجان حضورِ دلِ عارفان را
مباش ایمن از صولتِ جذبهٔ دل که ریز آورد بر زمین آسمان را
مکن گفتگو بے ادب با بزرگان مجنبان ملرزان زمین و زمان را
ندیدیم آزاد مرغے بعالم ز زه رشته برپاست زاغ کمان را

---

[1] بلال و صهیب نام همان کسان است که دشمنِ زنار بوده اند ؛

[2] بندها مطابق شاستر که علم غیب و زبانِ غیب است بدین تشریح اند شهوت و غضب و طمع و غفلت و پندار بقول اهلِ هنود که عقیدت شاستر دارند تا که انسان ازین بندها رها نشود قابلِ عبادت و ریاضت نیست درین شعر هم همان معنی درج است یعنی بندها از خاطرم کشاده شد حالا ریاضت و عبادت خواهم کرد ؛

عجب نیست از نو گلِ شعله خویم — که آتش زند نوبهار و خزان را

شدم داغ چون لاله با جام خالی — بده ساقیا بادهٔ ارغوان را

بقای ابد آرزو داشت دبیری

که حکم غزل داد طبعِ جوان را

زخم شمشیر است گل یارب بهارِ عشق را — لاله هم از خونِ بسمل لاله زارِ عشق را

آب خوردن نیست آسان از جان گذشتن است — آبِ شمشیر است جاری جوئبارِ عشق را

خار خار از گلشن و گل در دلِ عشاق نیست — در بغل گلزار بے خار است خارِ عشق را

طالعِ آئینه از بختِ سکندر برد گوی[1] — شاهِ چین فرمان بر است آئینه دارِ عشق را

داغم از شبنم که چون معشوق بر گل تکیه زد — مسندِ گل نیست در خورِ بیقرارِ عشق را

عاقبت بر سر بجائے لاله آن معشوق زد — این دلِ داغم بہ آید لاله زارِ عشق را

میطپید در خون چو گل دل میدمد از دیده گل — این چنین رنگست دبیری نوبهارِ عشق را

این چه باغ است که گل در تب و تاب است این جا — لاله از داغِ جگر سوز کباب است این جا

کس درین باغ کسے را چه کند همراهی — سرو پا در گلِ و گل پا به رکاب است این جا

باخیالِ لبِ میگونِ پری رخسارے — چون پری رقص کنان جامِ شراب است اینجا

این چه صحرا است که صد تشنه لب جان داده — درِ بہا لعلِ بہا قطرهٔ آب است این جا

---

[1] معنی این شعر بسیار دقیق و مسلسل است که آئینه دارِ عشق یعنی جا گر الله بردا عشق اشاره عاشق پاک است مراد این است که عاشق موجب آئینه داری معشوق خصوصے آن قدر منزلت پیدا کرده است که شاهِ چین یعنی پادشاه چین و کنایتاً آفتاب است فرمان پذیر او شده است بهمین تسلسل آئینه بردارے آئینه هم منزلت دارد که طالع آئینه از طالع سکندر سبقت برد

واعظِ شہر غلط گفت کہ فرداست حساب   بیوقوف است کہ امروز حساب است این جا

دی بہ خلوتگہ آں شوخ رسیدم ناگاہ   بانگ زد سخت برو جائی عتاب است این جا

دبیرا این باغ کجا منزلِ عیش و طرب است

شیشہ سر در تہی بے مَیِ ناب است این جا

بس کہ خوش کردم خیالِ نرگسِ مدہوش را   ناخوشم جوشِ بہار و بادۂ سرجوش را

تشنۂ خونِ کبوتر[۲] نیستم طرفِ چمن   از کبوتر دم کشم تر غنچۂ[۳] خاموش را

بر سرِ آتش مئے گلنار مے جوشید و گفت   نیست آساں بوسہ دادن آں لبِ مینوش را

گوہرِ یکتا بدرجِ خویش آخر یافتم   بے سبب از نہ طبق بردا شتم سرپوش را

از برائے تلخیِ مرگت چہ لازم انتظار   جانِ شیریں کن تصدق آں دہانِ نوش را

از اجل غافل ز روبہ بازیِ دنیا مشو   شیرگیری نیست چشمِ خفتۂ خرگوش را

از بطِ مے ساقیِ بزمِ خیالش عاری است   عالمِ آب است دنیا رندِ دریانوش را

با دلِ آتش پرستم شعلۂ جوالہ گفت   آتش از شوقِ تو خالی کردہ است[۱] آغوش را

دبیرا از ترکِ ادب دستم بزلفش شد دراز

ترکِ چشمش بسکہ غارت کرد عقل و ہوش را

گر ز جامِ خود مے ریزی ای باغِ لالہ زار   داغ سازی دو انگیزی ای باغِ لالہ زار

خندۂ کبکے کہ از شورش بمکرِ او است کوہ   عاقبت ناسور خواہد کرد داغِ لالہ زار

---

[۱] معنی این شعر دقیق است کہ با دلِ آتش پرستِ من شعلۂ جوالہ ظاہر کرد کہ برائی تو آتش آغوش خود خالی کردہ است ترا در آغوشِ خود جائے خواہد داد و شعلۂ جوالہ را آغوش خالی می باشد بدیں اشارہ ظاہر کردہ است ؛

[۲] شراب ؛ [۳] بوسہ ؛ [۴] دہانِ یار ؛

در سوادِ سایۂ سنبل شبی ساقی نشست ‌ ‌ ‌ روغنِ گل ریخت از مینا چراغِ لاله را
در رکابِ طفلِ اشکِ چشمِ مجنون رفته است ‌ ‌ ‌ دامنِ صحرا کجا یابی سُراغِ لاله را
گردباد از آتشِ داغم بکم دودی که برد ‌ ‌ ‌ دامنِ دریوزه پُر کرد است داغِ لاله را

گلزمین اینغزل دیدی بچشمِ کم مبین
آب کردم جان و کردم سبز باغِ لاله را

خیالم چنگ زد بیهوده زلفِ تابدارش را
که مضرابِ نگه در خواب فرسوده است تارش را
رگِ جانم نشد زنجیرِ موجِ جامِ سرشارش
چسان بوسد دلِ دیوانه لعلِ میگسارش را
بیادِ گرمیِ رفتارش امشب شعلهٔ آهم
چراغِ گردباد افروخت راهِ انتظارش را
مباد اگرمیِ رفتارِ شبنم برگِ گل سوزد
شنیدم شعلهٔ آوازِ بلبل سوخت خارش را
بطرفِ بوستان شمشاد مے نازد ازین غافل[1]

[1] معنی این است که شانہ از چوبِ شمشاد میسازند شمشاد را نازش است که شانۂ زلفِ معشوق از چوبِ من میشود من دلِ صدچاک خود را شانۂ زلفِ معشوق کردم شمشاد غافل است که هنوز نازان است ؎

دلِ صد چاک کردم شانۂ زلفِ مشکبارش را

کسے از آشنایان در جہاں طرفے نمے بندد

کہ آبِ آسیا ہرگز نمے شوید غبارش را

دلِ دیوانہ ام گل چید یارب از گلستانے

کہ شوخیہای مژگانِ پری زاد است خارش را

خزاں روزیکہ تاراجِ گلِ خورشید میسازد

کشد دیری پیاپے جامِ مے جوشِ بہارش را

در فراقِ دوست چشم آبدار آئینہ را

دست در زیرِ ذقن بر دل غبار آئینہ را

ملو من زین بیش رخسارِ عرق افشاں مپوش

آب میگردد بچشم انتظار آئینہ را

گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید

نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آئینہ را

---

[۱] معنی ایں بیت ایں است روزیکہ آفتاب معدوم خواہد شد آں روز من رنگ بہارِ گل آفتاب را بپیالہ زدن خواہم بود یعنی از نظرم معدوم نخواہد شد کہ من موجود خواہم بود آفتاب ہم در نظرم موجود خواہد بود۔

طالعش را ہمسری با طالع اسکندر یست

با گلِ رویش سر آمد روزگار آئینہ را

صاف دل را احتیاجِ زینتِ دنیا کجا است

از نمد پوشی نشد کم اعتبارِ آئینہ را

ہر چہ بیند در بغل گیرد چہ زیبا و چہ زشت[1]

زیں سبب گویند مردم خانہ دار آئینہ را

سینۂ دیری بود تا کے پُر از خارِ الم

اے بدورِ عارضت گل در کنار آئینہ را

اینچہ بزم است کہ خوں بادہ ناب است اینجا

کاش دل نُقل و جگر لختِ کباب است اینجا

حاجتِ ساغرِ مے نیست دریں گلزارم

کہ گل و لالہ بکف جامِ شراب است اینجا

آتشِ رشک دریں باغ دلِ بُلبُل سوخت[2]

---

[1] معنی ایں شعر ایں کہ آئینہ تمام زشت و زیبا را جذب عکس میکند بدیں وجہ کہ خانہ دار است خانہ دار بموجب احتیاجات خانہ ہمہ چیز را بسوئے خود جذب میکند ؛ [2] از شرم روی یار گل آب گردید بلبل کہ عاشقِ گل است ایں حالت دیدہ بر روی یار رشک برد از آتشِ رشک دلِ او سوختہ شد ؛

زانکه از شرمِ رُخِ یار گُل آب است اینجا

هوسِ خوابِ فراغت بگلستانم بُرد
خنده زد گل که کجا فرصتِ خواب است اینجا

هوسِ سیرِ گلستان مکن از مکتبِ عشق
که چمن رنگِ معانیِ کتاب است اینجا

بخراباتنشینی[1] مشکن طرفِ کلاه
خانه پرداز بسی خانه خراب است اینجا

غزلِ دیدهٔ کشمیر بایران ببرید
که زبان بستهٔ سخنور ز جواب است اینجا

دورِ دورِ بادهٔ نابست و دورانِ شباب
بی رُخِ یارم کجا باشد بخاطر صبر و تاب

دمبدم چشمِ هوس از اشتیاقش می پرد
ای خوشا ساعت که بینم روی خوبش بی نقاب

۱؎ این شعر مخاطب بخرابات نشین است که ای خرابات نشین مغرور نه شو لیکن اینجا بسیار کسان خانه خراب اند؛

دُور نبود گر بفرقِ فرقداں پایم رسد
دیدم از بیدار بختی نقشِ پایش را بخواب

با خیالِ نرگسِ مستش شدم مستِ طرب
نیستم از بادۂ گلرنگ اے مستاں خراب

رُخ نگارستانِ چیں مشکِ ختن زلفِ دوتاست
بے خطا مستم چہ شد شاہد پرستم شد خواب

در رکاب یار یارب پادشاہاں میدوند
گاہ میبوسند پا گہ خاک پا گہ ہے رکاب

عندلیبانِ حریمِ بوستاں[له] بادا ست وبس
بُلبلِ گلزارِ عشقم دارم از بر صد کتاب

ایں غزل دیری جوابِ آں غزل گفتم کہ گفت
صبح دولت میدمد کو جام ہمچوں آفتاب

شبہا کبابم از تفِ ہجرانِ آفتاب
یارب کہ زد پیالۂ رخشانِ آفتاب

[له] بوستاں دو معنی دارد یکے گلزار دوم کتابِ بوستاں ؁

از پنبه زارِ ماه و کواکب خبر گرفت
داغم بسے ز گرمیِ جولانِ آفتاب

حیرانِ جرأتم که درین باغ شبنمے
ترکانه دست زد بگریبانِ آفتاب

چوں ذرّه پاره پاره دلم را نشد هنوز
دستم رسد چگونه بدامانِ آفتاب

دُودِ دلم چو زلف خورد پیچ و تاب ها
شبها بیادِ شانهٔ مژگانِ آفتاب

سرِ شمع قد[۱] بباد رود عاقبت چو دُود
از ترکتازِ آتشِ سوزانِ آفتاب

خارے بدامنت ز تعلق چه لازم است
دیری مزن بسر گلِ غنچدانِ آفتاب

---

[۱] این شعر دو معنی دارد یکے معنی نزدیک بفهم که شمع قدان یعنی محبوبان بمقابل آفتاب برباد یعنی بے رونق میشوند
معنی دوم دور فهم این است که بقولِ اختر شناسان که دقایق حساب میدانند آفتاب معدن حیات است - از گردشِ آفتاب
روزها مقرر میشوند و از روزها ماه ها از ماه ها سالها فراهم مے آیند یعنی عمرِ ذی حیات بحساب برابر میشود و عمر منقطع میشود بدین وجه
آفتاب قاطع عمرهاست ؛

رندیکه دائم است پرستارِ آفتاب | آخر گشد پیالهٔ سرشارِ آفتاب
سوزوگداز شمع دلم را گرفته بود | جانم نثارِ گرمیِٔ رفتارِ آفتاب
کارم نشد تمام شب از تیغ ماهِ نو | مردم سحر بزخم جگرد ارِ آفتاب
اشکم برنگِ لاله و آهم چو سنبل است | شب ہا که بودم از گل بیجارهٔ آفتاب
گر نقدِ جاں بد بود ذرّہ دہند | اے بیخبر ز گرمیٔ بازارِ آفتاب
جوہر شناسِ گوہرِ گنجینهٔ دل است | چشمے که شد سفید بدیدارِ آفتاب

با چشم تر بسایهٔ ابرِ بہار بود
دیری که مے کش است برخسارهٔ آفتاب

جہاں شگفته ز رنگِ بہارِ کشمیر است
نگار خانهٔ چین لاله زارِ کشمیر است

سحر بباغِ نشاطم نسیمِ صبح آورد
که آبروی جہاں شالمارِ کشمیر است

شنیدم از لبِ فوّاره بارہا یارب
که آب ریزِ بہشت آبشارِ کشمیر است

معنی ایں بیت است که چشم اگرچه نقص بصارت است اما چشمیکه بدیدارِ آفتاب سفید شود جوہر شناسی از بسیاری بصارت میکند۔

حکایتے کہ زبادِ مسیح میگویند
کنایتے ز ہوائے چنارِ کشمیر است

برائے خاطرِ عشاق عشرت انگیزی
زگل مجوئے کہ تعریفِ خاکِ کشمیر است

خوشا دلے کہ تمنائے سلسبیل بہشت
زِ سلسبیلِ صفا جوئبارِ کشمیر است

چو عندلیب غزل گفتنم روا باشد
کہ گل زمین وطنم در دیارِ کشمیر است

زفیضِ خاکِ درِ شاہ بختِ فیروزم
بلند و سبز تر از کوہسارِ کشمیر است

چرا بدرگہِ کس سر فرو کند دیری
غلام بارگہِ شہریارِ کشمیر است

رُخِ نگار و گلِ روئے آفتاب یکیست
اگر گل است برنگِ دگر گلاب یکیست

چرا زِ دورِ ئی ساقی دریں چمن رنجم

مے و نبیذ و گل و لالہ در حساب یکیست

بہشت و کوئے خرابات را تفاوت نیست

زلالِ کوثر و موجِ شرابِ ناب یکیست

بسا غرِ گلِ خندان و جامِ لالۂ داغ[1]

بچشمِ اہلِ نظر موجۂ شراب یکیست

مباش مستِ شکر خوابِ صبح طرفِ چمن

شنو کہ مرغِ سحر گفت مرگ و خواب یکیست

چو گل شگفتہ دلِ من ز رنگِ معنی ہا است

برائے من چمن و صفحۂ کتاب یکیست

چگونہ گردن دیری شود بہر در خم

کہ پادشاہِ جہاں مالک الرقاب یکیست

شکارِ زلف و چشمِ مستِ یار است — اسیرِ دامِ آہوئے تتار است -

شکارِ شیر گردوں گرچہ دنیا ست — رسن در گردنش از زلفِ یار است

---

[1] ساغرِ گلِ خنداں اشارت از شگفتہ ہا است جامِ لالۂ داغدار کنایت از چشم تماشا پسند است در خیالِ و نظر اہلِ نظر یعنی صاحبِ دل یک رنگ تماشا دارد۔ بہ پیشِ صاحبدل زشت و زیبا یکساں است۔ کہ بہر شے جلوہ ذات تصور میکند ؛

بگوش از شش جهت آمد مبارک	مگر امروز با یارم دو چار است

نہ مے پرداختم مینائے گردوں	ہنوز م در دِ سر از بس خمار است

دلم مست خیال چشم ساقیست	مرا با جام و با صہبا چہ کار است

چرا با من صفا گردوں نباشد	دلم آئینہ دارِ شہر یار است

چو رویم دید شہ از لطف فرمود

کہ ایں دیری غلام داغدار است

زِ عشقم سرِ پنہاں آشکار است

نشانِ بے نشانم روئے یار است

برائے عاشقاں دنیاست قائم

بجز عشقم دریں دنیا چہ کار است

زِ عشقم بسکہ باطن صاف گردید

دلم را مہر و مہ آئینہ دار است

بقدر اکشں نہ بست است آشکارے

مگر شیرِ فلک لاغر شکار است

زِ چشم یار مے ترسند شاہاں

کہ مژگاں لشکرِ خنجر گذار است

شکار افگن بمیداں آمد آں یار
شکارش پیش و پس حاضر ہزار است

بنا مینزد برائے آں شکاری
دل ویری شکارِ نامدار است

نو گلِ تازہ و ترمعنیٔ رنگینِ من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

باگل و سرو چہ کار است بطرفِ چمنم
لالۂ دشتِ جنوں مونسِ دیرینِ من است

مقدمِ پیرِ مغاں دولتِ جم داد نشاں
کہ نشانِ قدمش جامِ جہاں بینِ من است

شاہدے دوش زمینائے دلم عقدہ کشود
زاہد امروز قدح نوش زتلقینِ من است

گرچہ مینائے فلک از مے عشرت خالیست[۱]

---

[۱] ہر چند شیشۂ آسماں شراب عشرت ندارد یعنی گردش فلک کہ کسے را خوش نمیگذارد بمگر ساقیٔ ازل از روئے مہربانی در فکرِ من است کہ مرا عیش و سرور خواہد بخشید۔

ساقی از لطف بفکرِ دلِ غمگینِ من است

لذّتِ تلخیِ دشنام کم از شکر نیست
کہ شکّرخیز لبِ خسروِ شیرینِ من است

امشب از چشمِ ترم بسکہ گل و لالہ شگفت
چمن لالہ و گل بستر و بالینِ من است

دبیرہی از لطف رہِ وادیِ عشقم بنمائے
عاشقم خارِ مغیلاں[1] گل و نسرینِ من است

دلبرم گفت خطا نو خطِ مشکینِ من است
زلف آشفتہ شد و گفت ختن چینِ من است

زخم کاری بدلم خسروِ خوباں زد و گفت
نوش دارو ئے تو نوشِ لبِ شیرینِ من است

گفتم عاشق کشی امروز کہ آموخت ترا
گفت از روزِ ازل شیوہ و آئینِ من است

سرخوشم از مے نابی کہ حبابش یارب

---

[1] خارِ مغیلاں دریں جا خارِ مغیلانِ صحرای عشق است کہ در مصرعِ اولِ ایں شعر ایمائے آں درج است؛

چشمِ جاں بینِ من و جامِ جہاں بینِ من است

بے نیاز از زر و سیم ز خدا امیدِ طلبم

دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است

در خزاں جوشِ بہار است ز رنگِ سخنم

بستہ چوں دستۂ گل معنیٔ رنگینِ من است

دیری از منزلِ یارم چہ خبر میپرسی

شہ نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

بجامِ عشرتِ من شعلہ موج انگیز است

بجائے بادہ دریں جام آتش تیز است

شناورم چو سمندر بہ بحرِ آتشِ عشق

ز موجِ شعلۂ آتش مرا چہ پرہیز است

چہ خوش بود کہ دہم جاں بخنجرِ نازش

کہ دشنۂ ستمِ روزگار خوں ریز است

فسانہ ایست کہ شیرو بہ خنجرش زد و مرد

فدائے تیشۂ فرہاد جانِ پرویز است

بجوشِ خرامیٔ گلگونِ اشکِ من یارب
ز شرم غرقِ عرق بلکہ آبِ شبدیز است

شرابِ کہنہ چرا نو بنو نمے نوشم
کہ جوشِ تازہ بہار است و سبزہ نوخیز است

شگفتہ نیست دلِ دیریؔ از نشاط ہنوز
اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلریز است

چہ غم ز دورِ سپہرم کہ فتنہ انگیز است
بیادِ گردشِ چشمش پیالہ لبریز است

ز صافِ شیشۂ دل جرعۂ ہوس دارم
ز جامِ جم چہ خورم مے کہ دُردی آمیز است

ز بیوفائیٔ رنگِ گل و تبسمِ گل
زبانِ شکوہ چو خارم دریں چمن تیز است

بصدرِ مصطبۂ عشق جائے من دارد
بجاست بادہ کشی ہا نہ جائے پرہیز است

چساں دریں چمنم خواب خوش برد یک شب

که مرغِ دلِ انجمِ طرّهٔ شب آویز[1] است

چگونه بادهٔ گُل گوں بجام میریزم[2]
که دیده ام زِ غمِ روزگار گلریز است

کلامِ دیری کشمیر لذّتِ شعرش
شکر فروش باهلِ الکلامِ تبریز است

گلشنِ جانم بیادِ تیغِ ابروئے شگفت
غنچهٔ دِل هم بشاخِ سنبلِ موئے شگفت

اینچه نیرنگ است یارب نو بهارِ حسن را
سنبلِ عنبر فشاں از سروِ دلجوئے شگفت

از بهارِ حسن تشریفے دریں گلزار نیست
ارغوانِ مے چه خواهد بر لبِ جوئے شگفت

قاصد آمد گفتم از رائے خطا خوش آمدی
گفت ریحانِ خطش بر شاخِ آهوئے[3] شگفت

---

[1] شب آویز نام مرغیست که در باغ خود را شبانه آویزاں بشاخ درختی میکند۔ [2] گلریز یعنی خونریز۔

[3] شاخِ آهو ممکن الوجود است یعنی قاصد خطِ تم از راهِ خطا خوشش آمدی گفتم۔

از تلاشِ بادِ دامانِ نگاہم عاقبت
غنچۂ بندِ نقابِ روئے نیکوئے شگفت

یکسے گلے بہجار در باغے ندیدم عاقبت
خاطرِ پژمردہ ام در گلشنِ کوئے شگفت

نے ہمیں بلبل بطرفِ باغ میخواند غزل
دیدی از طبعِ روانت ہر سخنگوئے شگفت

نداِنم شوخِ مژگانِ کہ بر مے سایہ انداز است
بطِ مے را ببالِ موجِ مے اندازِ پرواز است

چہ انداز است یارب پنجۂ مژگانِ ظالم را
کہ بر اندازۂ پروازِ رنگ از سینہ باز است

تبرک آب خو کردہ است و خوش کردہ است آتش را
بطِ مے را ز الطافِ تو ساقی اینچہ اعجاز است

مخالف را مزن ہر در مگر گرم آہنگ کج مشب
کہ طبعِ مطربِ این بزم بیرون تو ناساز است

مبادا دودِ چشم[1] حلقهٔ بیرونِ در رنجد
که در کویش بسی دلسوز را شب تنگ و تاز است

مرا پیرِ مغان بخشید ملکِ جم بیک جامی
بهشتم آبِ کوثر را در جنت عبث باز است

صفای طبع خود امروز عریاں ساختی دیری
دلم حیراں تر از آئینه کردی اینچه پرواز است

زلف و کاکل[2] هر دو در دل بُردنِ عاشق یکیست
فرق گفتن درمیاں بیجا بقولِ زیرکیست

هیچ معلومم نگردید از دهانِ تنگِ یار
هیچ در هیچ است امّا در دلِ تنگم شکیست

بوسهٔ از لعلِ نوشینش گرفتم عاقبت

---

۱ خلاصهٔ معنی شعر این است که در کوی یار بسیار دلسوزاں را تنگ و تاز باشد از سوزِ دلِ آنها دُودے پیدا خواهد شد مبادا آن دُود حلقهٔ در یار را که بمنزلهٔ چشم است رنجاند ؛

۲ معنی این بیت این است که درمیان زلف و کاکل فرق یعنی فرقِ سر میباشد - عاشق را فرق درمیان نه باید دانست که زلف و کاکل در دلبرئی عاشق یکساں اند ؛

نقدِ جاں وادم بدل باقی ہنوزم اندکیست

بے ادب اشکم سحرگہ کرد تر دامانِ یار[۱]

یار از انصاف ہا فرمود ناداں کودکیست

از خط و خالِ رخش تشریح و تفصیلم مپرس

ہر دو در دل بردنِ دیری ہمہ بیرحمی یکیست

سرمہ در چشم سیاہِ یار گیرم ہست نیست[۲]

عکسِ لعلش در مئے گلنار گیرم ہست نیست

با خیالِ بیوفائی ہائے ایام بہار

نوگلِ خنداں درین گلزار گیرم ہست نیست

باکہ گویم رازِ دل یارب کہ باور میکند

---

[۱] خلاصہ این است کہ اشکِ من از بے ادبی دامانِ یار را تر کرد یار عفو کرد و فرمود کہ طفلِ ناداں است بقولِ شعرا طفل با اشک مناسبت دارد۔ چونکہ بجائے این مصرع دیگر طبع شدہ بود۔ مصرع۔ بے ادب طفلِ سرشکم کرد تر دامانِ یار۔ وقتِ تحریرِ کتاب عوضِ آں این مصرع سہواً بقلم آمد بہر حال معنی این مصرع مطابق و بجا است ؂ [۲] فرض کردم کہ سرمہ در چشم سیاہ یار کشیدہ اند امّا بنظر چیزے نمی آید کہ چشمِ یار سیاہ تر است سرمہ گویا کہ نیست ؂

چوں پری در شیشہ ام دلدار گیرم ہست نیست[1]

تا نگردد معنیٔ پیچیدۂ زنار حل[2]

اے صنم بر گردنت زنار گیرم ہست نیست

عندلیبانِ جہاں را در نظر ظاہر نشد[3]

در چمن دیری گلِ بیچار گیرم ہست نیست

بیاضِ گردنِ معشوق را شیرازہ زنار است

خوشا عاشق کہ پیوند رگِ جانش باین تار است

بدام طرۂ آں بت دلِ من بستہ تنہا نیست

تسلسل رشتۂ جان مراد ایم بزنار است

---

[1] نوعیکہ پری در شیشہ میباشد کسے او را نمے بیند بداں نوع در شیشۂ دلِ من دلدار است اما منظر نمے آید گویا کہ نیست :

[2] تا وقتیکہ معنیٔ پیچیدۂ زنار کہ رمزِ دقیق است یافتہ نخواہد شد اے صنم بر گردنِ تو فرض کردم کہ زنار است اما چیزی نیست معنی باریکِ زنار حل باید کرد :

[3] عندلیبانِ جہاں کنایہ از اہلِ دنیا چمن یعنی دنیا ۔ گلِ بیچار مراد از ذاتِ واجب الوجود معنی این شعر این است فرض میکنم ذاتِ واجب الوجود در ہر جا محیط است اما از دیدہ ہای ظاہر بین پوشیدہ است و ظاہر بین میدانند کہ نیست :

بہاے[۱] رشتۂ زنّار نقدِ جاں مسلّم شد
گریزاں شیخِ شہر از بس پشیمانی ز بازار است

دلِ آتش پرستم عندلیبِ شعلہ خوئے ہست
کہ دودش سنبل و گل شعلہ آتش ار غوان ار است

من از آتش پرستی ہا بحسنِ یار بُردم پے
فروغِ روئے یار از آتشِ تیز م پدیدار است

براہیم شعلہ جوالہ یارب حلقۂ دام است
کہ مُرغِ دل بدامِ اُلفتِ آتش گرفتار است

دلِ آتش پرستم از خیالِ کعبہ مُستغنی است
تجلّے جوئے را یارب کُجا رو سوئے دیوار است

دلِ دبیری چرا پرہیز داز آتش پرستی ہا
کہ آتش در حقیقت حُسنِ عالم سوزِ دلدار است

یکغمزۂ یار صد جہاں سوخت
یک نیم نگہ ہزار جاں سوخت

---

[۱] خلاصہ معنی این کہ بہای زنار نقدِ جاں بود شیخِ شہر از جان دادن لرزید و پشیمان شدہ از بازار گریخت

آں رندِ شہید خونِ ما گر ہم
مے سوخت دماغِ میکشاں سوخت

از رشکِ قبائے لالہ رنگش
گل جامہ درید و گلستاں سوخت

ساقی بہ نگاہِ گرم امشب
در شیشہ شرابِ ارغواں سوخت

یارب چہ بلاست گرمیٔ شوق
جان و دل و مغزِ استخواں سوخت

از داغِ دلم صبا خبر برد
سرو و گل و باغ و باغباں سوخت

از سود زیاں[1] پدید آمد
بازار چو گرم شد دکاں سوخت

دہری چہ کنم کہ آتشِ عشق

---

[1] مراد شعر این است کہ از نفع نقصان بدین وجہ ظاہر است کہ انسان را در دنیا گرمیٔ بازار یعنی رونقِ کارِ دنیا پیدا میشود در آن گرمی دکان نقش یعنی وجودش معدوم میگردد کہ دنیا دارِ الفنا است ؛

دل سوخت دماغ سوخت جاں سوخت

جوشِ بہارِ عمر تماشائے آتش است

خرّم دلیکہ داغِ تمنائے آتش است

خورشید را بسایۂ مژگاں دہد پناہ

چشمیکہ تر ز شوقِ تجلّائے آتش است

مے خوردہ ام ز ساغرِ سرشارِ آفتاب

مخمورِ دل ہنوز بصہبائے آتش است

چشمِ ترم بشعلہ گہر میکند نثار

سیم و زرم تصدّقِ سیمائے آتش است

در چار موج شعلہ اگر غوطہ زد چہ غم

طفلِ دلم شناورِ دریائے آتش است

انگیخت شعلہ کہ ز گلشن کشید دُود

داغِ دلم کہ لالۂ صحرائے آتش است

دودِ مسلسلست بپلنے خیال دامم

خاطر شکارِ پنجہ گیرائے آتش است

بارنگِ بے ثباتِ چمن گرم نالہ نیست
مرغ دلم کہ بلبلِ شیدائے آتش است

دل در برم طپان و لبم خشک و دیدہ تر
با شوقِ جلوۂ رخِ زیبائے آتش است

پیمانہ کش بساغرِ چشم سمندرم
در گلشنے کہ گلِ رعنائے آتش است

دیری چو شعلہ لرزہ ندارد ز فکرِ جان
سر تا قدم فدا بسراپائے آتش است

بے وجہ در دلم نہ تمنائے آتش است
بازارِ عشق گرم ز سودائے آتش است

خاکسترم[1] بسیرِ ولایت زباد رفت
در خاطرم ہنوز تولائے آتش است

---

[1] مضمون این کہ خاکسترِ وجودِ سوختۂ من باد برداشتہ در اطراف رسانید ہنوز شوقِ محبت آتش بخاطرم موجود است ۔

خاکسترم[۱] کدورتِ آئینہ صاف کرد
بارم بسے است سادہ کہ جویای آتش است

با چشمِ تر حیاتِ ابد آرزو مکن
آبِ حیات موجۂ دریای آتش است

بے بادہ بزم گرم کند دودِ آہِ من
سرمست دل ز جرعۂ صہبای آتش است

بے روئے خوب سلسلہ جنبانِ عشق شد
دود بچہ زلفِ عارضِ زیبای آتش است

آتش ز شعلہ مرغِ دلم را شکار کرد
گویا کہ شعلہ پنجۂ گیرای آتش است

دام بلاست دودِ مسلسل برائے دل
در دام دانہ ہا ز شررہای آتش است

---

۱ بعد سوختن خاکستر شدم چنانکہ از خاکسترم کدورتِ آئینہ صاف شد یارِ من کہ بسیار سادہ لوح است ہنوز طلبگارِ آتش برائے سوختنِ وجودِ من ہست معنی این شعر دقیق است کہ از خاکستر آئینہ صفا شدن مقرر است باوجودیکہ عاشقِ سوختہ خاکستر شدہ خاکسترش بکارِ صفائی آئینہ آمدہ یار چرا سعی سوختنِ او میکند ۔

مخمورِ جامِ نرگس و مینائے سرو نیست

رندیکه مست باگلِ رعنائے آتش است

چشمِ ترم همین نه ز اشک است دُرفروش

جوهر شناسِ گوهرِ والائے آتش است

هرچند شعله خوئے صنمے دل بغمزه سوخت

جاں منتظر هنوز بایمائے آتش است

مینائے باده سوخت چو شمع از نگاهِ گرم

دیری که جام نوش ز صهبائے آتش است

عندلیبِ شعله خویم نوبهارم آتش است

بے نیازم از گل و گلشن بکارم آتش است

بالشم بالِ سمندر بسترم خاکستر است

بر تنم از شعله چادر در کنارم آتش است

در برم محبوبهٔ دلبر نباشد گو مباش

دلبرِ همخوابه در شبهائے تارم آتش است

تا بکے با سردمهرانِ جهاں گیرم قرار

شعلہ ام دلسوز و یارِ غمگسارم آتش است

از نظر افگندہ ام زلفِ کج و روئے نگار
دود آتش زلفِ کج روئے نگارم آتش است

گر سپہرِ بے مروت آب بہر بزد مرا
یاوری از کس نمیجویم کہ یارم آتش است

دست از آبِ بقا شستن تمنا میکنم
دل طپان از شوق جانِ بیقرارم آتش است

گرم کردن جائے در گلشن چہ باشد رائے من
نعل در آتش براہِ انتظارم آتش است[1]

ویدمی از داغِ دل بلبل مگو جانم بسوز
با خیالِ شعلۂ گل در کنارم آتش است

در دلم داغِ تو پروردہ بخونِ جگر است
لالہ بر بام تو از حالِ دلم نامہ بر است

کس نزد بر درت اے شوخ کہ دیوانہ نشد

---

[1] نعل در آتش کنایہ از مضطرب بُد

مگر از چشمِ پری حلقهٔ بیرونِ در است

جلوهٔ نازِ پری مشقِ جنون میدانم
شوخیِ طبعِ من از گردشِ چشمِ دگر است

گرمیِ باده ندانم چه کند آخرِ کار
جام چون لاله لبِ یار چو گلبرگِ تر است

سببے ساز[ا] خدایا که دبستان سوزد
دخترِ رز بچمن منتظرِ آں پسر است

خار خارے بدلِ لشکرِ گل پیدا کرد
گل زخمے که ز شمشیرِ نگارم بسر است

یارب اندر دلش انداز که آید بوداع
دیری از صبحِ وطن عازمِ شامِ سفر است

صبحِ ازل تبسمِ دنداں نماے کیست
شامِ ابد تسلسلِ زلفِ دوتاے کیست

ا۔ خدایا سببے کن که دبستان یعنی مکتب سوزد طفلاں از قیدِ مکتب خلاص شده بسیرِ گلستاں خواهند رفت
دخترِ رز یعنی شراب درچمن انتظارِ آں طفل یعنی معشوق میکشد که آں معشوق درچمن رسیده شراب خواهد کشید۔

آئینہ دارِ رُوی کہ خورشیدِ عالم است
با این کمال ماہِ فلک نقشِ پاے کیست

دنیا ز دامنِ کہ غبارے است ریختہ
شد اطلسِ سپہر سراپردہ ہاے کیست

مینا ے سرو بہر کہ سرشارہ در چمن
بر کف پیالہ لالہ بصحرا براے کیست

دیری خزاں خزاین زر از کہ وام کرد
باغ دہ بہار سبز ز عینِ عطاے کیست

بجام یار زہ خونم شرابِ گلرنگ است
ز بس نشاط چو گل جامہ در برم تنگ است

بآب آئینہ عکسِ رُخِ تو آتش زد
بحیرتم کہ نمیدانم اینچہ نیرنگ است

چساں بگوشِ دلم پندِ پیر میسازد
کہ دلنشین من آوازِ دلکشِ چنگ است

فلک بترکِ ستمم گفت مہرباں گردید

هنوز ماهِ من آماده بر سرِ جنگست

رسان بخانهٔ من آفتابِ من یا رب
که ماه و مشتری امشب ببرجِ خرچنگست

پے شکستِ دلِ من مکوش ظالم سخت
مرا ز بیجگری شیشه در نظر سنگست

غبار گشتم[۱] و آئینه ها صفا کردم
هنوز بر دلم از کلفتِ جهان زنگست

چرا بلطفِ چمن مست خفته دیری
پیاله نوش پیاپے که دورِ گل تنگست

خیالِ عالیم از اوجِ اخترِ دگر است
بآبِ آئینه ام موجِ جوهرِ دگر است

بزخمِ تیغ چه لذت که ناگوار آبے است

---

[۱] غبار یعنی خاکستر شدم آئینه ها را بکارِ صفائی آمدم مراد شعر این است که بدرجه انم در نیستی رسیدم اما هنوز در دل کدورتِ دنیا دارم که بقولِ اهلِ فناستر تا دل از خیالاتِ دنیا که گوناگون است صاف و پاک نه شود نجات از کدورت های دنیا صورت پذیر نیست ؛

دل دو نیمِ مرا ذوقِ خنجرِ دگر است

سحر ز حلقۂ درہا صدا بگوش آمد
کہ فتحبابِ تو در ماندہ از درِ دگر است

بمجلسے[1] کہ مَی از جامِ آفتاب بوَد
نگاہِ من ہمہ بر دورِ ساغرِ دگر است

فلک بعینکِ خورشید و ماہ جُست نیافت
کہ نامِ بندہ بسر فردِ دفترِ دگر است

ظہورِ بادہ دریں بزم آفتابی کرد
کلامِ وحشی سرمست مظہرِ دگر است

حیرتے در دلم از آئینہ سیمائے ہست
نہ ہوائے گل و نے ذوقِ تماشائے ہست

کیست تا جاں بردا ے شوخ ز ترکِ چشمت
کہ ز مژگاں بکفش ناوکِ گیرائے ہست

---

[1] درچناں مجلسِ عالی کہ شراب انجا از جامِ آفتاب خواہد بود۔ من شراب کشی نخواہم کرد کہ خیالِ من بہ ساغرِ دگر است چراکہ آں ساغر از گردۂ جامِ آفتاب بہتر و ما فوق است ؛

میشود از بطِ می[1] خونِ کبوتر جاری
در خراباتِ مغاں طرفہ تماشائے ہست

نامہ بر برگِ گل از شوق رقم کرد بمن
ہر کجا طرفِ چمن بلبلِ شیدائے ہست

دوش ایں نکتہ بگوشم ز لبِ جام رسید
شیشہ امروز مپرداز کہ فردائے ہست

تا کے از گرمیِ بازارِ جنونم پرسی
چہ کنم در دلم از عشقِ تو سودائے ہست

سیرتِ نیک برایت ز خدا می طلبم
اے ترا نام خدا صورتِ زیبائے ہست

در چمن یار مگر جلوۂ مستانہ کند
کہ گل و لالہ بکف ساغرِ صہبائے ہست

---

[1] بطِ می بمعنی صراحیِ شراب یعنی از صراحیِ شراب خونِ کبوتر (کنایہ از شراب) جاری مے شود

دیگری این مصرعِ برجستہ ندانم از کیست
وصل ہر چند محال است تمنائے ہست

عشقش نہ ہمیں دل و جگر سوخت
سر تا پا پائے تا بسر سوخت

عشقش ہمہ جہاں خبر کرد
یعنے کہ تمام خشک و تر سوخت

در دائرۂ عشق شعلہ خیز است
ہر پائے کہ رفت تا کمر سوخت

یارب چہ کنم کہ شعلہ خوئے
صد پارہ دلم بیک نظر سوخت

ہر چند غمِ جہاں ندارم
جاں در برم از غمِ دگر سوخت

پروازِ من از قفس محال است
کز آتشِ عشق بال و پر سوخت

از سوزِ درونِ خبر نوشتم

بال و پرِ مرغِ نامہ بر سوخت

از دودِ دلم[ا] خبر چہ پرسی

نادیدہ درونم از خبر سوخت

بر سینۂ ویری از غمِ عشق

داغے است کہ لالہ را جگر سوخت

دل داغم کہ دود انگیز است

آرزو مندِ آتشِ تیز است

در خیالاتِ آتشم سرخوش

شیشہ سرشار و جام لبریز است

شعلہ آتشم بہ بزمِ طرب

موجِ صہبائے عشرت انگیز است

ا اے دوست از دودِ دلِ من چہ میپرسی کہ چرا ایں دودِ آہ بیباکانہ منم روئی یار بدیدۂ خود ندیدم خبر حسنِ یار شنیدم عشق شعلہ انگیز شدہ دل مرا سوختہ است باعث دودِ آہ من است آنکہ در دریں بارہ گفتہ است۔ فرد:۔ نہ تنہا عشق از دیدار خیزد۔ بسا کیں دولت از گفتار خیزد ؎

در رهِ عشق بهرِ گرم روان
شعلهٔ گلگون و دود شبدیز است

بسکه زد تازیانه بر دلِ عشق،
از رهِ دیده خوں جلو ریز است

گل بسر زن بکف پیاله بگیر
نوبهار است و سبزه نوخیز است

باد خاکسترم بگلشن بُرد
ارغوان زار را[3] سمن ریز است

دلِ آتش پرستِ دیری را
دود سنبل گل آتشِ تیز است

گل زر جائے بسر کرد و دماغش عالیست
لاله داغست که از زر کفِ دستش خالیست

بطِ مے[1] حوصلهٔ بحر ندارد چه کنم

---

[1] معنی شعر اینست که صراحی شراب حوصله دریا یعنی فراخی بسیار بابت گنجایش شراب ندارد چه چاره سازم که درین مجلس معشوق من بفراغت نشسته است بسیار شراب کشی خواهد کرد، چه دم گنجایش صراحی شراب کمتر موجود است؛

که درین بزم بهت من بفراغ البالیست

باغمِ عشق انداهم ز ازل پیوند است
که مرادِ دلِ من تا بابد خوشحالیست

نقشِ پایش نفروشم به نگینِ جمشید
آنکه بر مملکتِ جان و دلِ من والیست

نے همین دامنش از خونِ من امشب تر شد
شیوهٔ شوخِ من از روزِ ازل قتالیست

همه تن داغِ پلنگ از دلِ بیباکِ منست
وحشتم در نظرِ خلق ز شیر قالیست

در چمن دوش چه خوش بلبلِ شیدا میگفت
دیبرمی احوالِ تو خوش باد که شهرت حالیست

چه رنگ آن تازه گل در گلستان ریخت
که بلبل بال و پر در آشیان ریخت

زخونِ بلبلان مستِ طرب شد

بجامِ گل شرابِ ارغواں ریخت

ازیں بیداد میترسم کہ چشمش

بہ تیغِ ناز خونِ عاشقاں ریخت

مگر آں سنگدل سیرِ فلک کرد

کہ سنگے بر سرم از آسماں ریخت

عجب ماہے گذشت از گوشۂ بام

کہ طشت از بام شاہانِ جہاں ریخت

بچشمِ کم مبیں خاکسترم را

نگارِ شعلہ خو در سرمہ داں ریخت

ز آہِ صبح تیر انداز دیری است

فلک را یک سحر از کف کماں ریخت

ز بحرِ عشق حذر کن کہ شعلہ انگیز است

بجائے آب درین ورطہ آتشِ تیز است

ہمیں نہ بر سرِ فرہاد زخمِ کاری زد

هلاکِ خنجرِ بیدادِ عشقِ پرویز است

غمم از سپاہئے لشکر نداشتم امّا
سیاه جرده چشمِ سیاه خونریز است

شرابِ کهنه بجامم مریز اے ساقی
چه شد که لاله بکف جام و سبزه نوخیز است

ز آبگینهٔ درویشیم زلالے ده
مریز آبِ حیاتم که دُردی آمیز است

روان ز چشمِ ترم خون برفت حیرانم
که در رکاب که گلگونِ من جلوریز است

بدورِ لاله و گل از شراب توبه مکن
کجا بهار کجا روزگارِ پرهیز است

درین بهار بترکِ چمن مگو دیری
که جامِ لاله ز صهبائے عشق لبریز است

کنوں کہ طرف گلستاں وزاں شمال و صباست
چمن شگفتہ و خنداں از آں شمال و صباست

مگر ز خندۂ گل بُرد مرغِ زیرک پے
کہ پیکِ نامہ رسانِ خزاں شمال و صباست

بنو بہارِ جہاں نیست از وفا بوئے
عبث بکنجِ دماغم خزاں شمال و صباست

جمالِ بادہ دخترِ رز بے نقاب خواہد شد
کہ جبہہ سائے بپائے رزاں شمال و صباست

اگرچہ مرہمِ کلفتِ فوز پنبۂ صبح است
بزخمِ سینۂ داغم گزاں شمال و صباست

خیالِ سیرِ چمن نیست در دلِ یارم
خیالِ خامِ گلشن پزاں شمال و صباست

بکنجِ خانہ چرا بادہ می کشی ذیرک
کنوں کہ طرفِ گلستاں وزاں شمال و صباست

⁂

فروغِ روئیکه در باغ مشعل افروز است
که شبنمِ گلِ این باغ مشعلِ روز است

کشید از رگِ گل دود و چون رشتهٔ شمع
زبسکه آتشِ رشکِ رخش چمن سوز است

نسیمِ صبح بهارم بگوشِ دل آورد
شراب کهنه بخور نو بهار و نوروز است

مگر دو چار شود یارِ من بمن فردا[1]
که مشتری است بخرچنگ و ماه در جوز است

شرابِ ناب حریفان اگر زنند چه شد
بس است دُردیِ جامم که عشرت اندوز است

کجا حصیر که بر آن نشستم بفرشِ حریر
نمد کجاست که جان سوزِ زرخت زردوز است

کلامِ ذیری اگر شوخ تر بود چه عجب
پری بطوطیِ طبعش تکلم آموز است

---

[1] قمر بربع الیسر است در برجِ جوزا نشسته تا فردا در برجِ سرطان خواهد رسید با مشتری قرانِ السعیدین خواهد کرد من هم تمنائی دیدنِ یار دارم ۵

فلک ز شعلهٔ آهم بلرزه چون بید است
شرار آتش داغم چراغ خورشید است

بهار زندگی کس بباد رفت چه شد
خزان پرست گل شاخسار امید است

به بحث علم مکن عمر صرف یار طلب
چه مطلب است ز عمرو چکار با زید است

چه شد که خاتم جم رفته است از دستم
ز جام بادهٔ عشقم دماغ جمشید است

دمید صبح چرا مست خفتهٔ دیری
که آفتاب بکف جام عیش جاوید است

منم که خاک در دیر دلپذیر من است
صفا ز خدمت پیر مغان ضمیر من است

اگر نزده نبرد دیو نفس اماره
نگین خاتم جم نقش پای پیر من است

زآفتاب پرستی دلِ دماغم ہست
چو آفتاب منوّر دلِ منیرِ من است

چرا نہ ہر سرِ مویم چو ذرّہ رقص کند
کہ آفتابِ جہانگیر دستگیرِ من است

ہمیں نہ غنچہ دریں باغ بستہ است دہاں
خموش مرغِ چمن نیز از صفیرِ من است

چہ جائے شعرِ نظیر و نظیری است بجا
خجل ظہیر ز اشعارِ بے نظیرِ من است

زفکرِ انجم و افلاک ایمنم دیریست
کہ آستانۂ دیرِ مغاں ظہیرِ من است

رشتۂ جانم گرہ با موئے پیچانِ تو بست
غنچۂ دل عہدِ یکرنگی بہ پیمانِ تو بست

از دلِ سنگینِ خوباں تودہ ہا موجود ماند[1]

---

[1] اے یار روزیکہ باغبانِ عشق باغبانِ تقدیر تعمیر دیوارِ باغِ تو از سنگہائے [illegible] ہائے معشوقاں کرد آں روز ابتدا تعمیر از ہماں سنگ تودہ ہا باقی ماندہ موجود ماندند کہ در دنیا معشوقانِ سنگدل وا ماند۔

باغباں روزیکہ دیوارِ گلستانِ تو بست

دامکن بندِ قبا امشب بہ بزمِ بوالہوس

دستِ من روزِ ازل پیمانِ بدامانِ تو بست

میکشی[1] از جویبارِ چشمِ من دامان عبث

آتشِ گل راہِ شمشادِ خرامانِ تو بست

تا بگوشِ دل نہ شد فریادِ جانِ من بلند

پر مگر از سرمہ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست

بخیہ[2] ام بر روئے کار از شوخِ چشمیہا فتاد

سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرہا در پیشِ گاہت کردہ نقاشِ ازل

صورتے از رنگِ معنی ہا بایوانِ تو بست

---

[1] خلاصہ ایں شعر ایں است کہ اے معشوق از چشمِ من بیہودہ میگذری آتشِ گل راہِ شما بستہ کردہ است در گلزار نخواہی رسید در دیدۂ من قرار گیر۔

[2] بخیہ بر روئے کار افتادن کنایہ از رسوا شدن است خلاصہ یعنی اینکہ من از روئے شوقِ چشم ہائے خود رسوا شدم نگاہ ہائے تیز بہ بدنِ معشوق کردم معشوق گریبان بستہ کرد۔

زیر لب دیری حدیثِ عشق میگوئی دگر
سرمۂ چشم که لبهائے غزلخوانِ تو بست

چه کند هجر شبِ وصل فراموشم نیست
گردشِ چشمِ تو یاد است دگر هوشم نیست

مهرِ جانی و هوائے تو بهارِ عمرم
وه چه بے که بجز نامِ تو در گوشم نیست

اے خوش دوشم که معشوقه در آغوشم بود
حیف امشب که بجز دست در آغوشم نیست

عاشقان تلخی دشنام تمنا دارند
عاشقم بوسه تمنا ز لبِ نوشم نیست

دامنم پنجۂ شمشاد عبث میگیرد
که خرامان بچمن سروِ قباپوشم نیست

گر زند زخم زبانِ خار چه پروا است مگر

---

۱ دامنم پنجۂ شمشاد [illegible] وجه دیگر دکه یار [illegible] خرامان نیست در چمن چه کار [illegible] ۲ [illegible] رقیب

جگرِ سرزنشِ غنچۂ خاموشم نیست[ط]

میدہم وادِ طرب بے قدحِ مے[مد] دیری

کہ فراموش ز دل لعلِ قدح نوشم نیست

اینچہ زلف است اینچہ رخسار است

اینچہ گنج اینچہ ایں چنیں مار است

اینچہ حسن است و اینچہ نوخطِ سبز

چیست ایں سبزہ اینچہ گلزار است

اینچہ چشم است و اینچہ نوش دہاں

اینچہ داروست اینچہ بیمار است

اینچہ سروِ رواں نگاریں پاست

اینچہ رنگ است اینچہ رفتار است

بوسہ را جاں بہاست اے دیری[مد]

اینچہ سود است اینچہ بازار است

[ط] یعنی لبِ معشوق

آنکہ از مستی[1] بجام لالہ داغ انداختست
خار در پیراہنِ گلہائے باغ انداختست

کس ندیدست و نداند کس کہ آں دلبر کجاست
باکہ صہبائے طرب را در ایاغ انداختست

گرچہ عریانیم زاحسانِ جنوں شرمندہ ام
در برم پیراہنِ عیش و فراغ انداختست

حسنِ عالم سوزِ او ایکاش می دیدم بخواب
ایں خیالم شعلہ در کنجِ دماغ انداختست

آنکہ از فیروز بختی بوسہ زد بر لعلِ یار
از نظر[2] یاقوت و لعلِ شب چراغ انداختست

آں گلِ بیخار[3] خوش کرد است آغوشِ دلم
خارِ حسرت در کنارِ باغ و راغ انداختست

---

[1] خلاصہ یعنی این است کہ معشوق ازل از مستی شراب در جام لالہ عوض شراب داغ انداخت و خار در پیراہن گل ہا انداخت یعنی بکار کرم ... بنا کرد
[2] از نظر انداختن کنایہ از ناپسند و مردود ساختن است ؀
[3] گل بے خار یعنی معشوق آغوش دلم را پسند کردہ است در آغوشِ دلِ من نشستہ است باغ و راغ یعنی دنیا را در حسرت انداختہ است کہ ناپسند کردہ است ؀

تا دماغش خوش کند چوں بوئے گل دودِ چراغ

دیریٰ امشب روغنِ گل در چراغ انداختست

*

در بستانم زصهبا لب تر است

بهرِ من سرمشقِ خطِ ساغر است

بر سرم تا سایہ افگنداست عشق

بالشم بالِ هما زیرِ سر است

وصفِ نوشِ لعلِ نوشینش مپرس

زهرِ چشمش نوشتر از شکر است

تلخی بادامِ چشمِ آں پری

در مذاقِ دل زجاں شیریں تر است

چشمِ من صیدے نمے بیند بخواب

تیرِ من مانندِ مژگاں بے پر است

از گل و شبنم[1] دلم تسکیں نیافت

[1] معنی ایں کہ از سیر و تماشائی گلستان کہ در آنجا گل و شبنم است خاطرِ من تسلی نیافت کہ بیقراری از اشتیاقِ گلبرگِ تر کنایہ از لبِ معشوق است دل سیر و تماشائی باغ نمے خواہد دیدارِ معشوق مے خواہد ؂

بیقرار از شوقِ گلبر گِ تر است

نے ہمیں آب از دمِ شمشیر ہا است

سبزۂ صحرائے عشقم خنجر است

عاشقاں سرمست از دورِ شراب

در سرِ دیری خیالِ دیگر است

با غمِ عشق خاطرم شاد است

عشق خوش دولتِ خداداد است

عشق تعلیم کرد جاں بازی

اینچہ تعلیم اینچہ استاد است

بسمل از زخمِ کاریٔ عشقم

عشق تیغ است و عشق جلّاد است

ساغرِ مے گل است و مینا سرو

چمن امروز عشرت آباد است

بلبل از دردِ عشق مے نالد

غنچه هم زیرِ لب بفریاد است

مُرغ[1] بر بامِ قصر ناله کشید
گفت شیریں که جانِ فرہاد است

از نہادم چو شمع دود انگیخت
شعلهٔ خوب که آں پریزاد است

دستِ ساقی که مے بجامم ریخت
از من آں دست را مریزاد[2] است

مے گزم لب ز رعشهٔ پیری
جامِ لبریزم از کف افتاد است

وپیری از مے مکن دمے پرہیز
ایں سخن پند نیست ارشاد است

خانهٔ عشق از من آباد است
خاطرِ عاشقاں ز من شاد است

۱؎ قصهٔ شیریں مشہور است که برای رہائش او خسرو قصر تیار کرده بود دریں شعر ہمیں معنی است که مرغ بر بامِ قصر آمده ناله و فریاد کرد شیریں گفت که مرغ نخواہد بود جانِ فرہاد که عاشقِ پاک است خواہد بود ۔ ۲؎ یعنی شاباش

دوش رفتم بگلشنی که در او
سبزه نوخیز و غنچه نوزاد است

نالهٔ بلبلم بگوش آمد
گفتمش اینچه شور و فریاد است

گفت بی وجه نیست نالهٔ من
روی گل آفت است و بیداد است

خاطرم[له] برد و از نظر افگند
یار در فکرِ جانم افتاده است

عشق ورزیدن است مشکل ها
سخت کاری است کارِ فرهاد است

ابجدِ عشق خوانده ام بازل
ورنه مکتب کجا که استاد است

دلم از التفاتِ یار شگفت
ورنه این غنچه باد نکشاد است

له یعنی این که معشوق دلِ من بردن ناپسند کرده است خیالِ بردنِ جانِ من دارد ازین سبب دل ناپسند ساخته ۱۲

سببِ شعر گفتنم دیری

بیتِ ابروے آن پریزاد است

فارغم از سیم و زر سیمم ز دیدارِ دوست

از زرِ زلفم قانعم از گنج بر رخسارِ دوست

لله بر سر[۱] پاے[۲] بر آتش بسیرِ[۳] باغ بود

داغها دارم بدل از گرمیِ رفتارِ دوست

از حریفان در کفِ کس نیست جامِ آفتاب

مے کہ بینوشد بزیرِ سایۂ دیوارِ دوست

مطلعِ خورشید دکانے کہ بے آرایش است

ذرہ گفتم هنوز از زینتِ بازارِ دوست

نقشِ پایم را تصدق میشود جانِ بهار

تا گلے بر سر زدم از گلشنِ بیخارِ دوست

---

۱ پاے بر آتش بودن اشاره از اضطراب و تعجیل است معنی این است کہ معشوقِ من در سیرِ باغ از اضطراب و تعجیلِ رفتن داشت ۲ مرا بر دل از اضطراب و جلدیِ آن معشوق داغها است یعنی کہ از رفتنِ یار مکدر و ناخوش هستم ۳

اے صبا باور خدارا کن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست
دیرہی از خونِ جگر گل پروری کن باغباں
یک گلے آخر رسد بر گوشۂ دستارِ دوست

شب کہ در بزمِ سخن زاں قدِ موزوں می رفت
تا سحر دودِ دلِ شمع بگردوں می رفت

امشبم نوبتِ لختِ جگر و قاشِ دل است
دی شبم تا سحر از دیدۂ تر خوں می رفت

کرد فریاد چو زنجیرِ سحر دودِ چراغ
شب کہ افسانہ ز سوزِ دلِ مجنوں[1] می رفت

شب کہ با حُسنِ خداداد بُتے جلوہ نمود
تا سحر گہ صفتِ صانعِ بیچوں می رفت

---

[1] سوزِ دلِ مجنوں فاعل و دُودِ چراغ مفعول است خلاصۂ معنی ایں کہ آں قدر سوزِ دلِ مجنوں سرایت کرد کہ دودِ چراغ مانندِ زنجیرِ ہاے فریاد کرد۔

تا سحر لالہ نیفروخت چراغ خود را
ماہِ من شب بچمن با رخِ گلگوں مے رفت

تا سحر شمع نمے سوخت پرِ پروانہ
بسکہ تکرارِ شب از چشمِ پُرافسوں مے رفت

تا سحر شہرِ خطر داشت زِ طغیانِ دیری
شب کہ از چشمِ ترم اشک چو جیحوں مے رفت

در وصفِ ابروے تو قلم شکستہ است
ابروے بایں کمانِ زہِ ازل زہ کہ بستہ است[1]

ترسم کہ بال و پر شکند تیرِ چرخ را
تیرے کہ از کمانِ تو اے شوخ جستہ است

ترسم غبارِ خاطرِ دریا دلاں شود[2]

---

[1] زہ دو معنی دارد یکے وصف دوم زہِ کمان بدیں وجہ مقابلِ وصفِ ابرو زہِ کمان در شعر درج شدہ است

[2] میترسم کہ گفتِ حیی گوہرِ یکتا خاطرِ صاحبدلاں را رنجہ کند کہ صاحبدلاں کدورتِ کسے نمے خواہند گوہرِ یکتا را گرد یتیمی ... صفت است اگر و یا ولا لعلی صاحبدلاں را باعثِ حرف گرد کہ کدورتِ آورد است تاپسند خواہد شد خاطر ایشاں مکدر ... خوش ...

گر وہ یتیمی کہ بگوہر نشستہ است

صحرا[۱] خوش است باگل و گلشن مرا چہ کار
آں بلبلم کہ از قفسِ تنگ رستہ است

گل گفت عندلیب بہ دنبالِ او نہ رفت
بال و پرش مگر غمِ دوری شکستہ است

از چار موجِ اشکِ خودم دیدہ سفید
چوں عکسِ ماہ در دلِ دریا نشستہ است

مے خور کہ مے دواست غمِ زنگار را
اے آنکہ خاطرت ز غمِ دہر خستہ است

ویری بدیں چمن بفراغت مرو بخواب
مے نوش بید زنگ کہ گل بار بستہ است

۱۔ ایں شعر اشارت از علم الٰہیات است کہ بزبانِ سنسکرت ازاں دفترہا پرا است صحرا یعنی وسعت آباد لم یزل بعد نجاتِ دنیائی بعد واصل شدن بجلوہ بے انتہائی ذاتِ اقدس است گل و گلشن اشارہ بہ دنیا و اہلِ دنیاست خلاصہ معنی ایں کہ من آں بلبل ہستم کہ از قفسِ تنگ یعنی قفس بدن رہا گردیدم صحرا کہ تعریفِ آں درصدر نوشتہ شد پسند دارم با دنیا و اہلِ دنیا چہ کار دارم ؂

عاشقاں را ز دمِ تیغِ تو جاں در بدن است
آبِ پیکانِ تو چوں روح رواں در بدن است

شاہدِ حالِ من ایں دیدۂ خوں بار بس است
زخمہا از دمِ تیغِ تو نہاں در بدن است

آب خوردہ است دمے از دمِ شمشیرِ کسے
سبز تا حشر مرا سبزۂ جاں در بدن است

کہکشاں سر زد اگر دودِ دلِ من چہ عجب
کہ شرارے عجب از عشقِ بتاں در بدن است

قاتل انکارِ تو از کشتنِ من بو العجبی است
زخمِ پیکاں بدل و زخمِ سناں در بدن است

بر زمیں نیست نشانِ قدمِ تیر انداز[1]
تیرش از سینہ گذر کرد نشاں در بدن است

دیری از دستِ سرِ زلفِ دلارام مدہ
تا ترا جاں بہ تن و تاب و تواں در بدن است

---

[1] تیر انداز بر ہوا رفتار دارد بر زمیں پاے نمی گذارد نشانِ قدم او بر زمیں چساں یافتہ شود تیرِ او از سینہ گذر کرد نشانِ آں موجود است

ناخوش دلم از شرابِ ناب است
وز روی کشش جامِ آفتاب است

از آتشِ عشق آفتابیم
داغ است دل و جگر کباب است

بے چشمۂ آفتاب شب ہا
چوں چشمہ دو چشمِ من پُر آب است

گردان کہ کشد ز حکمِ خورشید
شاہنشہ مالک الرقاب است

بر درگہِ مہر باش حاضر
ہر صبح کہ وقتِ فستحباب است

ایں بیت بگوشِ ہوش بشنو
از منتخباتِ انتخاب است

از جامِ جہاں نُمائے جمشید
خورشید پرست کامیاب است

از دولتِ پائیدارِ خورشید

خاکِ قدمم ابوتراب[1] است

یارب کہ طرب کند بہ دُنیا

مینائے[2] سپہرِ بے شراب است

رنگِ چمن و بہارِ عمرم

اے وائے کہ پائے در رکاب است

ویری ز خیالِ عمر بگذر

خوابے است کہ جلوہ گر بخواب است

بہارِ رنگِ رخش بسکہ در خیالِ من است

بہر طرف کہ نظر میکنم گل و چمن است

بجنت است مقامم کہ طائرِ قدسیم

۱- ابوتراب شخصے از دُنیا گذشتہ است کہ مخالفِ آتش پرستان و خورشید پرستان بودہ است۔

۲- مینا را باعتبارِ سبزی با سپہر نسبت دادہ اند۔ مینائے سپہر بے شراب بُودن یعنی گردشِ فلک بے عشرت بُودن است۔

نہ بلبلم کہ مرا گوشۂ چمن وطن است

کلاہ بشکن و بشکن خمار از مے ناب
بہار توبہ شکن زلفِ یارِ پرشکن است

ازین خیال رُخِ عاشقاں طلائی شد
کہ زر پرست بسے آن نگارِ سیم تن است

درین چمن ز خطِ سبز نو بہار آورد
سمنبرے کہ مقامش بسایۂ سمن است

نسیم بُوے قبائے کہ در چمن آورد
کہ جامہ بر تنِ گلہا قبا شد و کفن است

بکار و بارِ جہانم چہ کار در دُنیاست
کہ خود پرستم و شغلم بکارِ خویشتن است

نثارِ خاکِ کفِ پائے شہر یار کُنم
بجائے اشک ز چشمم رواں دُرِ عدن است

ز نامِ نامیِ پرتاب سنگھ مے نازم
کہ شہر یارِ زماں است و خسروِ زمن است

بروزگارِ فراغت بگاہِ کینہ کشی
بہ بزمِ عیشش صف آرا یم صف شکن استا

شمائمِ قلمش بسکہ نافہ ریزی کرد
سوادِ کشورِ کشمیر وادئ ختن است

وقیقہ دان و سخن سنج شہر یارے ہست
عروجِ پایۂ اشعارِ من ذمین سخن است

چرا نہ بودِ خود کوس ہنر نم دیری
کہ گنج بخش بلا رنج پادشاہِ من است

خیالِ خام در سرہا ز جاں است
بہائے نیم نازش یک جہاں است

غلط گفتم کہ مے از زد جہانے
بہائش صد جہاں ہم رائیگاں است

خیالِ شکوہ بارہ است در سر
مگر پائے محبت درمیاں است

ز اقبالِ گل و تاراجِ گل چین

چو بلبل از بزم صد داستاں است

ز عشقم آتشے اُفتاد در جاں
کہ مغزم شمع و مشعل استخواں است

ز تیرِ آسمانم ایمن اے دوست
حصارم درگہِ پیرِ مغاں است

سخن سنجانِ دہر امروز جمعند
بیا دیری کہ روزِ امتحاں است

یک فقرۂ عشق صد کتاب است
یک حرف رسالہ را جواب است

از آتشِ شعلہ خیزِ عشقم
یک شعلہ جوابِ آفتاب است

صد پارہ دلم ز شوقِ آں ماہ
مانندِ کتاں ز ماہتاب است

از پردہ کشید عاشقاں را
رُویش کہ ہنوز در نقاب است

از حالِ دلم خبر چہ پرسی

چونست حزیں چرا خراب است

از آتشِ عشقِ ماہ رویاں

ایں خانہ تمام آفتاب است

پیمانۂ عمر گشت لبریز

پیمانہ ہنوز بے شراب است

ہر چند بسر رسید عمرم

در سر ہوسِ شرابِ ناب است

پیرانہ سرم ز مے کشیہا

بد مستیِ موسمِ شباب است

بشتاب بدیدنِ گلستاں

رنگِ گل و لالہ را شباب است۔

۱؎ پیمانۂ عمر لبریز شدن اشارت از بسر رسیدنِ عمر است کہ عمر بسر رسیدن گرفت۔ ہنوز پیمانہ خالی است معنی ایں کہ طمع و حرصِ دنیا باقی است معنی دوم ایں کہ ہنوز تمنائے شراب است۔

بشکن قفسِ[1] خدائے را زود
آمد گل و پائے در رکاب است

بشکن قلم و بسوز دفتر
دیرینہ غمِ عشق بیحساب است

حسبِ حالِ دل اگر خواہم نوشت
نامہ بر لختِ جگر خواہم نوشت

آں پری غافل ز سیمائے من است
نامۂ شوقش بزر خواہم نوشت

خامہ از مژگانِ مورم لازم است
وصفِ آں نازک کمر خواہم نوشت

لالہ مے جوشد ز چشمِ دوستاں

---

[1] قفسِ من خدائے را یعنی برائے خدا جلدی شکستہ کن کہ من آزاد شدہ برائے دیدنِ گلہا در گلزار خواہم رفت چرا کہ گل در باغ آمدہ است و جلدی رفتن دارد ثبات ندارد ؎

گر ز داغِ دل خبر خواہم نوشت

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر

تا جگر از چشمِ تر خواہم نوشت

زخمِ تیغش گفتم آبِ زندگی است

زہرِ چشمش را شکر خواہم نوشت

گفتم اے دیدہ جوابِ او کہ گفت

حرفِ شوقت مختصر خواہم نوشت

تا غزالِ[1] تو شیر گیر شد است

دل بدامِ بلا اسیر شدہ است،

از رخ و بینیِ تو حیرانم

ماہی از ماہ اوج گیر شدہ است

بے سبب چشمِ من سفید نہ شد

---

[1] غزال کنایہ چشم معشوق است ۔ [2] خار در پیرہن بودن یعنی مضطرب حال بودن است یعنی من بدیں وجہ مضطرب ہستم کہ بوے گل بر تنِ نازکِ آں معشوق حریر یعنی پارچہ پشتاک شدہ سست تنِ او را از بس نزاکت حرارت پیدا شدہ است

هوسِ طفلِ اشک شیر شده است

چرخ از اختر اِلہ ذیرہ پوش است
یارب آہِ دلِ کہ تیر شده است

غنچہ دیدم عصا گرفتہ ز شاخ
طفلِ یارب چگونہ پیر شده است

دلِ سختش ہنوز نرم نہ شد
سنگ از گریہ ام خمیر شده است

خار در پیرہن از ین رنگم
بوئے گل پرتنش حریر شده است

دیری از درس خانۂ عشقم
مصرعۂ زلف دلپذیر شده است

رازِ حسن و عشق با اغیار گفتن مشکل است
یارِ من اندک مگو بسیار گفتن مشکل است

زلفِ مشکیں چوں سیہ مارے بر جا کردہ است

چشمِ[1] جادوے ترا بیمار گفتن مشکل است

لاله در طرفِ چمن با جام پیدا شد اگر
ترکِ مینا ہے مے گلنار گفتن مشکل است

با لبِ خاموش[2] گل در خوں چو بسمل میطپید
در چمن دردِ دلِ افگار گفتن مشکل است

از زبانِ شانه در گوشِ دلم آورد باد
رشتهٔ از زلفِ عنبر بار گفتن مشکل است

از پریشاں گوئیِ زلفِ بتاں علیم مکن
نکتهٔ پیچیدهٔ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچه فرساید زباں

---

[1] چشمِ معشوق را شعرا بیمار مینویسند خلاصهٔ معنی ایں که بر چشمِ معشوق زلف چوں سیه مار نشسته است چشم بیمار طور خواهم گفت ؎

[2] خلاصهٔ معنی ایں شعر ایں است که دریں گلستاں قصهٔ دردِ دلِ مجروح گفتن دشوار است چرا که گل با وجود لبِ خاموش در خوں طپیده است مدعا که اسرارِ عشق پوشیدنیست گل دل طپیده در دل ظاهر میکند

نکتۂ پیچیدۂ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچہ فرساید زبان
داستانِ آں گُلِ بیخار گفتن مشکل است

نقش بر سنگ است دیرؔ ہی ایں دو حرف از کوہکن
ترکِ جاں سہلست ترکِ یار گفتن مشکل است

واعظ[1] بمنع بادہ ندانم چہ کار داشت
دستارِ خود ز پنبۂ صبحِ بہار داشت

از دُور باش پنجۂ مژگان اجل رمید
آہوئے شیر گیر کہ قصدِ شکار داشت

شد[2] عاقبت ز عارضِ نیکوئے او عیاں

---

[1] - واعظ منعِ بادہ کشی چگونہ میکرد کہ دستارش از پنبۂ صبحِ بہار بُود یعنی خود مستِ گلگشتِ بہار و بادہ کشی بُود ؛

[2] معنی ایں کہ آں معشوق در خاطرِ خود از عاشق ملال داشت عاقبت کار از روئے او بموجبِ دمیدنِ خطِ آں غبارِ ملال ظاہر و آشکار شد ؛

آں ساده روز ما بدلِ خود غبار داشت

مے را ز آبِ لعلِ لبِ خویش رنگ بُود
پیمانه را ز دیدهٔ خود شرمسار داشت

در عالمِ قدیم حوادث بخواب بُود [1]
آں چشمِ شوخ گردشِ لیل و نهار داشت

مدهوشِ بادہ بُود تماشا نکرد هیچ
مژگانِ من عبث همه شب آبشار داشت

دیری سحر جراحتِ دل خواست به کنند [2]
آں زلفِ مشکبار صبا بقیمه اداشت

---

[1] در عالمِ قدیم که حادثه هائے عالم حادثه یعنی تغیراتِ حالات هنوز نه بود - آں چشم معشوق بموجب شوخی دراں عالم بیحادثه هم گردشِ لعل و نهار یعنی تغیراتِ حوادث داشت

[2] دیری وقتِ صبح خواهشِ دوائے جراحتِ دل کرد اما علاج نتوانست کرد - که زلف مشکبار معشوق را بادِ صبا کشاید از روئے مشکباری زخم التیام نه گرفت

عصمتش متّاعِ سیرِ گلشن است
زانکه از شبنم چمن تر دامن است

از چمن دامن کشاں رفت آں پری
بر تنِ ہر گل قبا پیراہن است

در دلم[1] پوشیده داغِ عشق بود
لاله را خونِ دلم بر گردن است

سینه ام گلگل شگفت از زخم ہا
منّتِ تیغ که بر جانِ من است

رستگاری[2] نیست در میدانِ عشق
مبتلا رستم بچاہِ بیژن است

---

[1] در دلِ من داغِ عشق ایں که لایقِ پوشیدن است پوشیده بود لاله از داغِ خود رازِ پوشیدهٔ عشق آشکار کرد۔ ازیں سبب دلم را خون کرد۔ خونِ دلِ من بر گردنِ لاله است۔

[2] بیژن نامِ پہلوانے که بباعثِ عشق گرفتارِ چاہ شده بود۔ رستم او را رہا کرد دریں بیت آں مراد نیست بلکه ایں که رستم ہم در چاہِ بیژن یعنی چاہِ عشق گرفتار است۔

خسروا[1] از سختیِ خارا مناز
کوہکن را جانِ شیریں در تن است

در حصارِ صبر مے لرزد دلم
زُلفِ طرّا بہ کہ یارب رہزن است

جامۂ صبرم برنگے چاک شد
بخیہ ام بر روئے کار از سوزن است

زہر در جامم بجائے بادہ ریخت
چشمِ مستش عاشقاں را دشمن است

گفتم اے دیدی جوابِ اُو کہ گفت
نرگسش در جملہ فن ہا یک فن است

ز داغِ عشق کہ سوزاں گل و گلستاں نیست
کہ دُودِ آتشِ گلزارِ سُنبلستاں است

---

[1] ایں شعر خطاب بخسرو است اے خسرو از سختیِ سنگِ خارا ہائے کوہِ بیستوں نازش مکن۔ کہ چہ طور شگافتہ خواہند شد کوہکن زندہ است بوقتِ خود ہمہ سنگ ہا را خواہد شگافت ؛

ز خارِ خارِ کہ گلہائے باغ مینالند
کہ گلستاں ہمہ امروز بلبلستانست

ز تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف میترسم[1]
کہ حسنِ یار فرنگست و زابلستانست

ز نوشِ لعلِ شکر بار بارے نازم
اگرچہ تلخئ دشنام حنظلستانست

دلم شگفتہ نہ شد دیری از نسیم بہار
کہ غنچہ بے گلِ رویش گل و گلستانست

یک سحر ساقی بجامم آب آتش رنگ ریخت
ساغرِ خورشید و مینائے فلک را سنگ ریخت

آتشِ گل را بسحرِ غمزہ آخر آب کرد

---

[1] در فرنگستان قاعدۂ تعزیرات قید بسیار است و در زابلستان قاعدۂ تیر اندازی بسیار بودہ است۔ معنئ شعر ایں است کہ حسنِ یار را تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف حاضر است ازیں رو حسن یار را فرنگ و زابلستان دانستہ میترسم ؂

آب و رنگِ نو بہار آں گل باین نیرنگ ریخت

خندۂ دنداں نمائے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دندانِ شبنم از دہانِ تنگ ریخت

آں ستمگر[۱] دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جام مے از چنگ ریخت

در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نبود
جذبۂ شوقم کلاہِ نخوتِ سرہنگ ریخت

خانہ خوش کردن محال از من کہ ساقی در چمن
بادہ در جامِ گل و نرگس ببانگِ چنگ ریخت

در چمن دیری غزل خواندم بآواز بلند
بال و پر در آشیاں بلبل بیک آہنگ ریخت

---

[۱] آں معشوقِ ستمگر از مجلس بغیر شراب کشی رفت کہ او را خونِ گرمِ من نوشیدن عوضِ شراب خواہش بود۔ ازاں سبب جامِ شراب گذاشتہ از مجلس رفت کہ خون خواری

سازد

ساقی بیار بادہ کہ نوروز و نوگل است
مطرب غزل سرائے کہ دم سازِ بلبل است

بلبل منال از غمِ دل داستاں مگوئے
مینا بگریہ بالبِ خندانِ نوگل است

سرخوش شدم ز جلوۂ مستانۂ بہار
گل جام بادہ سروِ چمن شیشۂ مُل است

پیوندِ جانِ من بہ غمِ روزگار نیست[1]
ایں رشتہ را بطرۂ ساقی تسلسل است

یارب اسیرِ حلقۂ دامِ بلا مکُن
مرغیکہ سایہ پرورِ شمشاد و سنبل است

از دردِ عندلیب ندارد خبر ہنوز
آں تازہ گل کہ مستِ شرابِ تحمّل است

آں تازہ خط بعمیدِ دل کیست درکمیں

---

[1] رشتۂ جانِ من با غمِ روزگار پیوندے ندارد بازلفِ ساقی پیوند دارد کہ زلفِ ساقی باعثِ شادی است ؛

دیر می دلیکه داشت گرفتارِ کاکل است

بلبلم شاعری شعارِ من است
رنگِ معنی گل و بهارِ من است

عندلیبم غزل سرائے چمن
چمنم رنگِ روئے یارِ من است

گر تمنا کنی گلِ بے خار
بے تکلّف رُخِ نگارِ من است

از خدا گرچه نیستم غافل
خود پرستی مُدام کارِ من است

نیست[۱] پروائے طعنۂ اغیار
یار پیوسته در کنارِ من است

۱؎ این بیت هم تابعِ بیتِ بالا است که در ذکرِ تصوف است معنی این که اغیار مرا بحقارت مے بینند بموجبِ تحقیر طعنه زنی میکنند ایشان از اصلِ حالِ من نامطلع اند۔ چرا که جانِ جانان در وجودِ من است مرا از طعنه زنیِ ایشان چه پروا باشد؟

پائمالم چرا کند غمِ دہر
دہر گردِ نے ز رہگذارِ من است

چہ غم از توسنِ فلک دارم
کہ عنانش باختیارِ من است

بر درِ شہ چرا روم دیری
کہ دلِ خویش شہریارِ من است

بے تو نظارۂ بہار عبث
سیرِ گلزار و لالہ زار عبث

از نشاطِ[۱] بہارِ کشمیرم
ہوسِ سیرِ شالمار عبث

---

[۱] نشاط دو معنی دارد۔ یکے شادی دوم باغِ نشاط کہ در کشمیر است معنیٔ شعر این کہ از روئے شادیٔ بہارِ کشمیر ہوسِ سیرِ باغِ شالمارِ کشمیر سوائے یار ندارم این بیت تابعِ بیتِ مطلع این غزل است؛

[۱] باده خوردن بخوشها ہوائے نسیم
خواب در سایهٔ چنار عبث

[۲] در نشاطم نسیم آورده است
که طرب بے رُخِ نگار عبث

به بہار و کنارِ آب قسم
که گلم بے تو در کنار عبث

گفت شبنم بآفتابِ سحر
بیتو بر فرشِ گل قرار عبث

گفت مطرب شب از نوائے حزیں
تکیه بر دورِ روزگار عبث

---

[۱] نسیم دو معنی دارد۔ یکے ہوائے خوش دوم باغِ نسیم کشمیر که در انجا چنار زار است
این شعر ہم تابع مطلع است که بغیرِ یار در باغِ نسیم شراب خوردن و خواب در سایهٔ چنار کردن نمے خواہم ؛

[۲] مراد در باغِ نشاط بادِ نسیم خبر آورده است که بغیرِ یار درین باغ موقعٔ شادی و طرب نیست ؛

۱ در خانه بافتم دیری
شکوه کردم ز ہجرِ یار عبث

بے تو فرشِ گلم بباغ عبث
لالہ بر سر بکف ایاغ عبث

خاطرت[2] مضطرب بفکرِ رقیب
بُردۂ از دلم فراغ عبث

شب تار است مونسِ جانم
دُود انگیز شد چراغ عبث

آں گل اندام لالہ بر سر زد
ایں دلِ من شدہ است داغ عبث

---

۱ در خانہ بافتن کنایہ از دلِ خود بافتن است ؛

۲۔ اے یار خاطرِ شما برائے ملاقاتِ رقیب در اضطراب است از خاطرِ من فراغت بے سبب بردہ اید کہ من برائے ملاقاتِ شما در اضطراب ہستم تو با من نخواہید نشست کہ خاطرِ شما مایلِ رقیب است ؛

نیست[1] راہِ نجات از زُلفش
میطپد دل بے سُراغ عبث

بے ثبات[2] است رنگِ لالہ و گُل
میکنم سَیرِ باغ و راغ عبث

یک نگاہے[3] ہزار جاں سوزد
دیرہی ایں جا دل و دماغ عبث

سوختم از گرمئ خوئے بُتِ آتش مزاج
داغم از طبعِ جفاجوئے بُتِ آتش مزاج

---

[1] صورتِ خلاصی دل از زلفِ یار ندارد۔ کہ بسیار مسلسل است دل بدیں وجہ سعی میکند ؛

[2] ناپائدار است رنگ لالہ و گل یعنی موجوداتِ دنیا۔ سیرِ باغ و راغ یعنی دُنیا بے ہودہ مے کنم ؛

[3] یک نگاہے یعنی نگاہ معشوق ہزار ہا جانِ عشاق مے سوزد۔ دل و دماغ تاب ندارد جائے تسلیم است ؛

خونِ گرمم[۱] میکشد از آبِ تیغِ تیز دُود

بسملم از شوقِ ابروے بُتِ آتش مزاج

شب کہ تا وقتِ سحر میسوختم از رشکِ شمع

از خدا میخواستم روئے بُتِ آتش مزاج

آسماں از سرد مہری عاقبت رسوا شود

بستہ ام دل را بگیسوئے بتِ آتش مزاج

گرچہ خوبانِ فرنگ از چشم افگندم چو آب

میبرد دل حالِ ہندوے بُتِ آتش مزاج

کاش[۲] خاکستر شود از آہِ گرمم محتسب

بادہ در سر میروم سوئے بُتِ آتش مزاج

دیری آخر دُود در گنجِ دماغم خانہ کرد

---

۱ معنی این شعر دقیق است کہ من از شوقِ ابروئے معشوقِ آتش مزاج بسمل شدہ ہستم حدّتِ آتش مزاجِ او آں قدر است کہ گرمیٔ آں در خونِ من سرایت بسیار کردہ است بدیں وجہ خونِ گرمِ من از آبِ تیغ دُود میکشد یعنی شمشیر را آتش میزند ؛

۲ تمنا میکنم کہ محتسب خاکستر یعنی معدوم شود تا بفراغت بادہ کشیدہ سوئے یار خواہم رفت ؛

باخیالِ حلقۂ موئے بتِ آتش مزاج

بیدار شو بنوش پیاپے شرابِ صُبح
اے مستِ خواب عینِ خرابی است خوابِ صبح

ہر چند فیضِ شب درِ دولت کشودہ است
دِل میطپد ہنوز پئے فتحبابِ صبح

یکشب پیالہ کش نشود روبروئے شمع
رندیکہ دیدہ است رخِ بے نقابِ صبح

بشنو بیک کنایہ ندارم دماغِ شرح
فردیست آفتاب زمتنِ کتابِ صبح

یارب کجاست سایۂ ابرِ کرامتت
خوی کرد روئے ماہِ من از آفتابِ صبح

قتّالِ روزگار نہ تنہاست چشمِ یار
مُویش زوالِ شام رخش انقلابِ صُبح

دیری دریں دیار کسے از سخنوراں
شبِ زندہ دار نیست کہ گوید جوابِ صُبح

چہ روم بے تو در چمن اے شوخ
چہ کنم با گل و سمن اَے شوخ

بے تو ناشاد کرد خاطرِ من
تو بہار و مئے کُہن اے شوخ

در گلستاں ز شوقِ دستارت
گل قبا کرد پیرہن اَے شوخ

بے فروغ است بے تو بزمِ طرب
کہ توئی شمعِ انجمن اَے شوخ

جانم از تشنگی بلب آمد
آب دہ از چہِ ذقن اَے شوخ

کارہا کرد خنجرِ نازت
تیغ را بر فساں مزن اَے شوخ

تا سفر کردہ آمدم بدرت
فارغم از غمِ وطن اے شوخ
دستِ[1] دیری بدامنت نرسد
تا بپوشد بسر کفن اے شوخ

نگاہِ گرم ساقی غنچہ را در پیرہن سوزد
شرارِ آتشِ مے پردۂ رنگِ چمن سوزد
دلم را بسکہ امشب قصۂ شامِ غریباں سوخت
مبادا آہِ گرمم پنبۂ صبحِ وطن سوزد
برائے عبرتِ گل آں پری طرفِ گلستانہا
بسحرِ غمزہ ترسم سایۂ سرو و سمن سوزد
بسے[2] تکرار امشب رفت از چشمِ فسونسازش

---

[1] دست بدامن یار یعنی حصولِ وصلِ یار سوائے جان سپاری نخواہد شد

[2] معروف است کہ آتش را بموجبِ افسوں سرایت احتراق نمے ماند ازانجا بسیار تکرار از چشمِ فسونسازِ یار رفت بتاثیرِ آں چگونہ پر پروانہ را شمع خواہد سوخت :

چساں بال و پرِ پروانہ شمعِ انجمن سوزد

مبادا[1] خوابِ سنگیں حرفِ شیرینش برد از دل

شرارِ سنگِ خارا فرشِ خوابِ کوہکن سوزد

بہ بالینم آخر زیرِ بستر سوزد چو پروانہ

چو شمعم بسکہ شب ہا رشتۂ جاں در بدن سوزد

چناں مشتاقِ تشریفِ بہارِ آتشم[2] دیری

کہ شب ہا دل بیادِ سنبلِ دودِ کفن سوزد

شعلۂ آہ نہ تنہا جگرم مے سوزد

اشک از گرمیٔ چشمِ تو نمی سوزد

رگِ گردن چہ کند شمع دریں بزم امشب

ہر سرِ مو چو چراغاں اثرم مے سوزد

---

[1] معنی ایں کہ اگر فرہاد بخواب رفتہ حرفِ شیریں کہ معشوقۂ او بود از روے خواب فراموش خواہد کرد شرارہا کہ در سنگِ خارا مے باشد از سنگِ خارا برآمدہ فرشِ خوابِ فرہاد سوختہ خواہد گشت تا فرہاد خواب نہ کند

[2] آتش یعنی آتشِ مزارِ اہلِ ہنود را آنقدر مشتاق و آرزو مندم کہ در شب ہا بیادِ سنبلِ دودِ کفن بہ حسرت میگذاریم ؛

چند نہم سلسلہ بر پائے خیال از رگ شمع

سر ببالین بدماغ دگرم مے سوزد

دل شب داغ ز سوز غم پنہان من است

پنبۂ صبح ز آہ سحرم میسوزد

بسکہ در دیر مغان گرم در آیم از شوق

بادہ در جام ز جوش نفسم مے سوزد

کاش[1] خاکستر پروانۂ من باد برد

کہ نے خامہ چو شمع از خبرم میسوزد

بلبل جوش بہار خط سبزم بیدل

آتش رشک چمن بال و پرم مے سوزد

---

[1] کاشکے خاکستر پروانۂ من باد بہ اطراف گشتہ باطراف برد کہ مردم را سوز و گداز من روشن شود چرا کہ خامہ از سوزش خبر من مے سوزد صورت تحریر خبر ندارد ؛

نرگسِ[1] مست دریں باغ عبث جام آورد
خبرِ تلخیِ مرگم گلِ بادام آورد

رندم[2] از بادہ فراموش نہ شد تلخیِ مرگ
ساقیم جامِ صبوحی ز خمِ شام آورد

بہواداریِ گل بال فشان ہمچو نسیم
چہ کنم سایۂ سنبل بچمن دام آورد

خواب در سایۂ سنبل چکنم طرفِ چمن
باد بوئے دگر از زلفِ دلآرام آورد

کاش مرغِ دلم از مرغِ سحر گوش کند
کہ لبِ غنچہ دریں باغ چہ پیغام آورد

---

۱ نرگسِ مست دریں باغ بے ہودہ جام آورد چہ طور شراب میکشم کہ گلِ بادام خبرِ تلخیِ مرگ آوردہ۔ نزاکتِ فہمی این است از گلِ بادام پیدا میشود بادام تلخ میباشد از خیالِ تلخیِ مرگ بیاد آمد۔ ۲ رند یعنی ہوشیار ہستم از شراب کشی تلخیِ مرگ مرا فراموش نہ شد چرا کہ ساقی من جامِ صبحِ آغاز از خمِ شام یعنی زوال آوردہ بود۔ از ہمیں وجہ تلخیِ شراب تلخیِ مرگ فراموش نہ کردہ ؎

لبشم[1] امروز بشکر شکر آبی خورد
که بر یادش ز شیرین لذت دشنام آورد

از طرب جامه چو گل تنگ به اندامم شد
که صبا مژده وصل مه گلندامم آورد

رنگ معنی نه شد از سیر گلستان حاصل
دیدمی این رنگ ز خونابه دامم آورد

ترسم که سیل اشک ز چشمم عیان شود
چشمم سفید چون کف دریا روان شود

بد مهری رقیب چه سر دلم را ز جا ببرد
دلبر کجاست تا دل ما برده مهربان شود

همشان شود بداغ دل ما ماه آسمان

---

[1] تا سیه یار خبر لذت دشنام لب یار آورد آنقدر شیرین و لذیذ تر است که دل من و
لب من از شکر حلوا دلنفور شد که لذت دشنام یار به نسبت شکر زیاده است ٭

داغ غم دلم که تیر غمش را نشان شود

از سر قدم[1] بدیر که بی منّت شراب

سرخوش دلم ز خدمت پیر مغان شود

یارب چه خوش بود که زمین تا بآسمان

زیر نگین خاتم شاه جهان شود

پرتاب جنگ شاه جهان پادشاه دهر

بر تخت جم نشیند و صاحبقران شود

میخواهم از خدا بدعا شام و بامداد

عمرش رسد به پیری و بختش جوان شود

دیری بشعر کوش که این شاه نکته دان

شعر ترا پسند کند قدردان شود

---

[1] من از سر قدم زده بدیر یعنی بخانه و بیت خانهٔ مرشد خود خواهم رفت که سوای شراب مستی در آنجا مست و خوش از خدمت پیر مغان یعنی مرشد خواهم شد حاجت شراب نیا در آنجا نیست از توجه مرشد مستی دل حاصل خواهد شد ؛

گلچیں بہ باغ دوش گناہِ عظیم کرد
گل چید و طفلِ غنچۂ گل را یتیم کرد

یارب ز چشمِ خصم مخالف نگاہدار
پیکانِ غمزہ کہ دلم را دو نیم کرد

یک چند غنچہ لالہ و داغم بسینہ بود
پیکانِ یار آمد و کارِ نسیم[۳] کرد

ممنونِ چشمِ اشک فشانم بکوے دوست
گاہے نثارِ گوہر و گہ نذرِ سیم[۳] کرد

از روے یار شاکر و از زلف شاکیم
شم التفات کرد عداوت ندیم کرد

گل چند روز بود رفیقم دریں چمن
قربانِ بلبلم کہ رفاقت قدیم کرد

ہرکس بشاہ نذرِ زر و سیم پیش ساخت
دیری غزل نثار ز طبعِ سلیم کرد

روضۂ خلدِ بریں مسکنِ ہندو باشد
روشن از نکتۂ زخال رخِ نیکو باشد

صفتِ ذاتِ خدا نیست عجب سنجیدن[1]
گر ز بتخانہ بتے سنگِ ترازو باشد

شیخ امروز بہ بتخانہ گمانِ تو بد است
باورم نیست کہ فردا بہ تو نیکو باشد

روئے دل پیرِ صنمخانہ نماید بکسے[2]
کہ بتوفیقِ خدا یکدل و یکرو باشد

چہ کند دشمنِ بدکیش اگر تیغ شود
حرزِ جانم ز صنم خانہ بیازو باشد

---

[1] صفاتِ ذاتِ خدا را وزن کردن ہر چند دشوار است لیکن تعجب نیست ہر گاہ از بتخانہ در ترازو بجاے سنگِ ترازو دو داشتہ شود۔ خلاصہ این است صفاتِ ذاتِ خدا سواے بت پرستی یافتہ نے شود ؎ [2] روے دل یعنی دیدارِ انوارِ دل۔ پیرِ صنم خانہ کہ مرشد است بہمان شاگرد خواہد نمود کہ یکدل و یکرو باشد و منافق شاگرد را نیز صنم خانہ دیدارِ دل کہ مطلعِ انوار است نشان نخواہد داد ؎

داند آنکس که کند شانه به زلف معنی[1]

کز صنم تا بصمد فرق یکی مو باشد

مگر از آتش گلهای چمن در خطر است

سرو آزاد که دایم بلب جو باشد

دوش میگفت که کیوان بدر قوس رسید[2]

دیدمی آنخال که بر گوشهٔ ابرو باشد

آن پری چهره اگر طرف چمن جا گیرد

---

[1] دانای نکته سنج این نکتهٔ عجیبه را خواهد دانست که از صنم تا بصمد همگی تفاوت یکمو است بدین صورت که صنم بحساب ابجد ۱۸۰ عدد دارد و صمد بدین حساب ۱۳۴ عدد است تفاوت ۴۶ دا حرف مو بحساب ابجد ۴۶ است و درین صورت درمیان صنم و صمد تفاوت یک مو است؛

[2] معنی شعر این که کیوان یعنی زحل که سیاه رنگ است ببرج قوس بصورت کمان است بدین وجه خالی گوشهٔ ابرو ظاهر میگردد که زحل بود در برج قوس رسید زحل بموجب سیاهی با خال و قوس بموجب خمیدگی با ابرو مناسبت دارد؛

گل گریباں درد و دامن صحرا گیرد [صدا]

در چمن جام بکف لالہ و گل حاضر شد
آں گل اندام مگر ساغر صہبا گیرد

جرعۂ شیشۂ دل ریخت بجامم ساقی
حیف باشد کہ کفم گردن مینا گیرد

آخر از چشم ترم جوش زند طوفانے
تا بکے کوہ صبوری رہ دریا گیرد

گرچہ از چشم ترم عالم آب ست جہاں
شعلۂ داغ دلم عالم بالا گیرد

کے توانم کہ سر زلف بگیرم در خواب
گو خیالم ز ثری تا بہ ثریا گیرد

دبیری از تیغ زباں بر سر پیکار آید
کہ سکندر شود و مسند دارا گیرد

صدا آں معشوق کہ پری چہرہ است اگر طرف چمن خواہد رفت گل دیوانہ شدہ گریباں خواہد درید بہ طرف صحرا مثلِ دیوانہ خواہد رفت ؁

دی ز زلفش در حضورِ میکشاں تقریر بود
از خطِ پیمانہ حاضر حلقۂ زنجیر بود

شب کہ از دودِ غم دریں گلشن چراغ افروختند
لالہ تا وقتِ سحر در خجلتِ تقصیر بود

نے ہمیں شبنم سحرگہ دامن از گل میکشید
رنگِ گل را ہمچو شبنم شاد دامن گیر بود

یادِ نو روزے کہ طفلِ غنچہ از دوشِ بہار
مائلِ آغوشِ گرمِ باغبانِ پیر بود

طرۂ یارم بچنگ آمد قضا را از قضا[۱]
خاطرم ناحق پریشاں درپئے تدبیر بود

---

۱ - طرۂ یار مراد از مطالبِ دل در دست آمد قضا را یعنی خود بخود از تقدیر حاصل شد ناحق در تدبیرات پراگندہ خاطر بودم مدعا کہ تدبیرات سودے نمیدہد کار حوالۂ تقدیر است ؛

چوں[1] بہ آتش جا کنم نالند مرغانِ جہاں
بلبلے آتش زباں در گلشنِ کشمیر بُود
یکسحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مرغِ خوش آہنگ گلشن بلبلِ تصویر بُود

مرغِ دل یارب در آتش دوش گرمِ نالہ بُود
دانہ و دامش شرار و شعلۂ جوّالہ بُود
بے سبب بندِ قبائش وا نکردم کز ازل
با خیالِ چاکِ دامانش جگر پرکالہ بُود
میچکد از چشمِ تر امروز اشکِ داغدار
دل بصحرائے جنوں امشب انیسِ لالہ بُود
شوخ چشمے عاقبت از یک نگہ تاراج کرد
در دلِ زاہد خیالِ طاعتِ صد سالہ بُود

---

[1] وقتیکہ بر آتش فراز کہ طریقۂ حمیدۂ اہلِ ہنود است جائے خواہم کرد مرغانِ جہاں یعنی استاداں سخنوراں نالہ خواہند کرد کہ ایں شخص عجب آتش زبانے در کشمیرِ جنت نظیر بود ؛

خاطرِ دیرم مشوش از خطِ شبرنگ شد
ای خوشا روزی که ماهِ عارضش بی هاله بود

دل ز ریحانِ خطِ او تخمِ سنبل[1] می شود
رشتهٔ جانم بخون غلطد رگِ گل می شود

سایهٔ مژگانِ مورِ خطِ لبش را ریشہ گرد
گردنش از بس نزاکت خم ز کاکل میشود

بهرِ دستش از جنون گلدسته بستم در چمن[2]
از نزاکت بر سرش بارِ گرانِ گل میشود

ساغرِ سرشار در دستش چسان یارب نهم[3]

---

[1] معنی این شعر باریک است بدین رنگ که سنبل از تخمِ سنبل پیدا می شود. سنبل کنایه از آه که از دل می برآید. بدین معنی دل را تخمِ سنبل گفته شده است ؛

[2] برای دستِ معشوق گلدسته بستم خیال نکردم که بباعثِ نزاکت ها بر سرش اینها گل بارِ گران است کارِ جنون ساختم ؛ [3] ساغرِ مالامال در دستش یاره چگونه خواهم نهاد که دست یاره از بسِ نزاکت از نرگس یعنی جامِ خالی بمنزلهٔ شاخِ سنبل خمیده می شود ؛

دستِ گلچینش از نرگس شاخِ سنبل میشود

از تماشای رخِ آں نازنیں پرہیز کن

کشتہ‌ہا چراغ[1] از بادِ دامانِ نگہ گل مے شود

درگلستانش اگر گلچیں در آید بے خبر

گرم خوں از شعلہ آواز بلبل مے شود

یارب از فکرِ بتاں دل بلبل شود چوں غنچہ تنگ

بالشش چوں غنچۂ گل را تقابل مے شود

گل بداں از پیرہن ترسم رود آں نازنیں

خار و پیراہنِ نازش رگِ گل ہا مے شود

در خیالِ کشتنم از چار موجِ نوخط است

گرچہ نخجیرِ حسن را ابروے کج پل ہا میشود

نعل در آتش بقدم از پہر و آں شعلہ خوست

کارِ من از آبِ شمشیرِ تغافل مے شود

---

[1] چراغ یعنی روے آں نازنیں از بادِ دامانِ نگاہ گل خواہد شد تمہ شعلے روے آں نازنیں نباید کرد ... عذر داشتہ دارد؛

ہند را تسخیر کردم بیدلی از تیغِ زباں
زیں غزل اکنوں مسخر شد و کابل میشود

گر مقابل با رخِ آں نازنیں گل مے شود
از خجالت ہا چو شبنم آب بلبل مے شود

مستِ خوابِ ناز بر فرشِ گل است آں نازنیں
خار در پہلوئے او از سمِ رگِ گل مے شود

با خیالِ زلفِ مشکینش بسیرِ بوستاں
بس پریشاں خاطرم از بوئے سنبل میشود

گر زِ روئے[ف۱] چو انگش شبنم پدید آید زِ مے
خاطرِ گل غنچہ از فکر و تامل میشود

گر برائے عشرت آید آں پری طرفِ چمن
سرو مینائے مے گل ساغرِ مل مے شود

ف۱ ہرگاہ از روئے یار بہ شرابِ گلگونی عرق پیدا خواہد شد روئے یار را خوبی و زیبائی زیادہ تر پیدا خواہد شد۔ گل در فکرِ رونق خواہد افتاد کہ از روئے گل روئے یار سبقت خواہد برد۔

زلفِ یارے عاشقاں از دست دادن سہل نیست
بو الہوس آخر پشیماں زیں تساہل میشود

پیچ در پیچ و مسلسل دامِ زلفِ آں پریست
مرغِ دل یارب رہا کے زیں تسلسل مے شود

گرچہ از عکسِ خمِ زلفش دو تا بش جمع نیست
خاطرم یارب پریشاں تر زِ کاکل میشود

از بیاضِ گردنش یک جزو در می خواندہ ام
شرحِ جزوِ مِ خلق از مجموعۂ گل مے شود

بزعمِ آں ستم گر شب شراب از خونِ بلبل بود
کہ از پیالۂ دل بدستش جامِ چوں گل بود

مرا از صحبتِ گلہا بتو حاصل خار خارے شد
بہ پیچ و تاب بودم در چمن ہمسایہ سنبل بود

عرق ناکردہ سرد از بلغ برگشتی چناں امشب
مگر در دیدۂ بے خوابِ بلبل ماہِ من گل بود

بقائمہ ریختیت: ز لافِ بےپروائی نہ شد رسوا
شبے مہر را بروے یارِ من قصدِ تقابل بود

ہلاکم سادہ روئے کرد از بے التفاتیہا
مگر آئینہ اشرا آب از تیغِ تغافل بود

دلم دست و گریباں بود با نعلِ سمندِ او
ہنوز آں ترک را در آستیں دستِ تطاول بود

زمینِ ایں غزل آخر شگفت از بادۂ رنگیں
دلِ ویرہی بچندیں رنگ در فکر و تامل بود

چو صبح[1] آید ز بامش چادرِ مہتاب بردارد
مبادا آں نازنیں را سیرِ بام از خواب بردارد

---

[1] معنی ایں شعر در نزاکت است کہ صبح بر بامِ معشوق آمدہ چادرِ مہتاب کہ بر بامِ خانۂ معشوق گسترده باشد خواہد برداشت آں معشوقِ نازنیں را مبادا سیرِ بام یعنی صدائے رفتارِ صبح بر بام از خواب بیدار خواہد کرد ؛

کجا ساقیِ زرنگِ گل بجامِ لالہ می ریزد[1]
کجا آں نازنیں جامِ شرابِ ناب بر دارد

اگر در خواب بیند خار میرید ز پہلویش
چساں آں نازنیں بر بسترِ گلہائے شاداب بر دارد

برایش عکسِ مہ در آب یا رب آتشِ تیز است
چہ حظ از چشمۂ خورشیدِ عالمتاب بر دارد

دلم حیرانِ جذبِ اشتیاقِ سادہ روئے ہست
مبادا ایں جذبہ از آئینۂ دل آب بر دارد

خیالِ دودِ نفس استخوانم سوختہ ام ترسم
کہ دود از مغزِ جانم سر بہ پیچ و تاب بر دارد

برائے وحشتش دیدی غزالِ گلشنم گفتہ ایں
بجذبِ وحشتِ نظارہ عکس از آئینہ بر دارد

---

۱ کسے ساقی اندر رنگِ گل در جامِ لالہ شراب خواہد ریخت کہ امرِ محال است۔ کسے آں نازنیں کہ در حدِ نزاکت است جامِ شراب خواہد برداشت کہ آں نازنیں را ہمیں شراب دہی ہمیں جام باید بود؛؛

نه تنها اشکِ مجنون موجهٔ خوناب بر دارد
غبارِ کسے هم از چشمِ غزالان خواب بر دارد

نگاهِ گرمِ بلبل‌ها ز چشمِ زاغ می‌ترسم
که لطفِ آب رنگ از نو گلِ شاداب بر دارد

اگر دستان طرازم از گدازِ خنجرِ مژگان
عرق موج از صفای ساعدِ سهراب بر دارد

بپای شمع[1] ساقی می کشیدن کارِ رندان است
که گلبرگ از غیرت رنگ از شرابِ ناب بر دارد

درین مجلس حبابِ می شکستن تهمتِ خونست
که مستِ ناز را از مسندِ سنجاب بر دارد

---

[1] بپای شمع مے کشیدن بباعث تیره گیِ پای شمع کنایه از پوشیده مے کشیدن است رندان یعنی هوشمندان پوشیده مے میکشند که مبادا غیرتِ گلبرگِ تر یعنی لبِ معشوق

رنگ از شراب خواهد پرانید ؛

مباد[1] از شعلهٔ آوازِ بلبل باغبان غافل
قدم سر تا قدم نازک شبِ مهتاب بردارد
مگو از اضطرابِ نفس دیری[2] زانکه استغنا
نمی‌گیرد طلا بی‌تابی سیماب بردارد

چو بلبل دودِ آه از سینهٔ بیتاب بردارد
به پیچ و تابِ سنبل غنچه را از خواب بردارد
چه رنگست اینکه از نیرنگِ رخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعله سر از آب بردارد

---

[1] معنیِ این شعر بسیار پیچان است که از شعلهٔ آوازِ بلبل باغبان غافل مباد بدین وجه که سر تا قدم نازک یعنی معشوق قدم برگشته سیرِ باغ خواهد کرد۔ آن توقت بلبل شعلهٔ آواز بلند خواهد کرد از شعلهٔ آواز مبادا بوجودِ نازکِ معشوق گزندی رسد باغبان احتیاط کند غفلت نکند

[2] این شعر مخاطب به دیری مصنفِ این دیوان است که ای دیری از اضطرابِ نفس مگو یعنی برای نفس اضطراب مکن استغنا کن هر چند قاعدهٔ طلا است که بیتابیِ سیماب دور می‌کند مگر استغنا این حرف قبول نمی‌کند۔ که طلا از سیماب بیتابی بر نامد ؛

دلِ صافم کجا مائل باہلِ زنگ میگردد

سکندر ہم ازین آئینہ ترسم آب بردارد

ظہورِ بادہ در بزمِ تو انداز آفتابی کرد

قصورِ زاہد از فیضِ شبِ مہتاب بردارد

مے امشب چوں پری در شیشہ رقصان میدانم

پیالے شوخ من جامِ شرابِ ناب بردارد

غزلہاے تو اے دیری زند ناخن بقانونے

کہ سازِ مطربان آہنگ بے مضراب بردارد

دگاہے دایم کہ عطر از بوے مشکِ ناب بردارد

خیالِ سنبل از خوابش بہ پیچ و تاب بردارد

دلیلِ روشن از فیضِ گلستان عندلیب آورد

کہ شاہِ چین ز تاج از گلِ شاداب بردارد

ز خواب آتش خر را بیدار کردن کارِ آدم نیست

مگر آوازِ خلخالِ پری از خواب بردارد

بسوئے خانقہ ساقی ز ابرو یک اشارت کن
کہ زاہد جام مے در سایۂ محراب بردارد

نہ بردارد ہنوز از شیشۂ مے پنبہ شوخِ من
کہ دستار و کلہ از فرقِ شیخ و شاب بردارد

بفکرِ این زمین پیچ سایۂ افتد بگردابے
تلاشی کردہ آب از کاسۂ دولاب بردارد

خوشا روزیکہ دیری رخت از کشمیر بربندد
قدم ہا جانبِ گنگ از رہِ پنجاب بردارد

تا کارِ او بچوب ز مژگاں نمے رسد
طفلِ سرشکِ من بدبستاں نمے رسد

پیغامِ دل ز کاکلِ مشکیں رسید بوش

لہ معنی این است در فکر این زمین حریف راگنجائش قافیہ کم است در گرداب فکر افتادہ
تلاشِ قافیہ کردہ گرداب و دولاب را جایز خواہد کرد کہ دیری مصنف ہر دیوانِ چہار غزل
درین زمین بیک قلم طبع کردہ است۔

صبحِ وطن بشامِ غریباں نمی رسد

آورد جوشِ گریهٔ مینا بگوشِ جام[1]
با چشمِ خوں چکاں لبِ خنداں نمی رسد

بلبل ز باد گوی پیکِ صبا منال
آں رشکِ گل دگر بگلستاں نمی رسد

با ایں جنونِ خام بصحرا چساں رسم
دستم هنوز تا بگریباں نمی رسد

صد جا چو شانه چاک زند سینهٔ کسے
دستِ کسے بزلفِ پریشاں نمی رسد

یک شب کسیکه بستهٔ زلفِ دوتا شود
هرگز بعمرِ خویش بزنداں نمی رسد

---

[1] شیشه را باعتبارِ چکیدنِ شراب چشمِ خوں چکاں است جام را بوقتِ خالی بودن لبِ خنداں است ازیں وجه شیشه در گوشِ جام گفت که لبِ خندانِ شما با چشمِ خوں چکانِ من برابری ندارد رتبه و عزتِ من از شما فوق است بتجربتِ من نخواهی رسید:

در حیرت از خراشش و تراشش سکندرم[1]

آئینه اش بدیدهٔ حیران نمی رسد

گیرم شراب می خورم از جام آفتاب

دیدی بمن جهود فسنمال نمکی رسد

چون پری جلوه کنان باد سحر می آید

آن پری چهره درین باغ مگر می آید

از طرب نغمه کند بلبل و گل می رقصد

آن گل اندام بگلزار اگر می آید

بسکه از شرم قدش قالب خود کرد تهی

سرو چون شیشهٔ خالی بنظر می آید

---

[1] خلاصهٔ شعر اینکه دیدهٔ حیران اشارت از چشم عارفان است که بقول اهل هند مطابق مضمون دقیق شاستر عارف به جائے صنائع بوقلمون کردگار که نو بنو می بیند حیران می شود و بمقام حیرت که مقام سلوک است در حیرت می باشد. درین شعر کنایه از آن است چشم حیران عارفان است آنچه که سکندر آئینه تیار کرده است تلاش بیهوده است که آئینه تیار کرده او با چشم حیرت زدهٔ عارفان برابری نمیتواند کرد. که آن قدر صفای ندارد

خاطرم وقت سحر رُشکِ خوابِ بہار
بانگ زد مرغِ سحر یار دگر می آید

وعدهٔ وصل تو امروز بفردا افتاد[ا]
شب بپایان نه رسد عمر بسر می آید

خنجرِ عشق اگر زخم نزد بر جگرم
از رهِ دیده چرا خونِ جگر می آید

تیره بختان بدرِ شمع بقدم ها رفتند
دیری از روشنیِ طبع بسر می آید

زسرد مهریِ خوباں شکایتے نبود
ز گرمیِ آتشِ گل را سرایتے نبود

بہوش باش بسیر بیاضِ گردنِ او
اگرچہ صاف بود بے کنایتے نبود

شکست شانہ آں زلف تختہ بندش باد

[ا] وصل امروز حاصل نہ شد وعدہ بر فردا افتاد شب از روی درازی تا آں قدر طویل خواہد شد کہ عمر بسر خواہد رسید شب ہنوز باقی باشد۔

زموميائی دل را رعایتے نبود

چہ لازم است کہ صیاد زہ کند بکمال
مگر زتیر نگاہش کفایتے نبود

بغیر دیدۂ خونبار پیش سنگدلاں
ززخمہائے درونم روایتے نبود

چہ خون مردہ بجامم بود چہ بادۂ ناب
گر از کرشمۂ ساقی [illegible]یتے نبود

نہ دلربا ست بُتے تا زخال ہندوِیش
برُوئے مصحفِ رخسار آیتے نبود

چو خون دیدۂ دیریؔ جہاں کند گلشن
زگلفروشِ بہاری حکایتے نبود

بے عرق از مے بگلشن روئے نیکویش کند
خندۂ دنداں نما تر گل بروئش گُل کند

طوقِ قمری حلقهٔ زنجیرِ پای سرو نیست [۱]

کاش آهنگ گلستان سرو دلجویش کند

دستِ ظالم را مبادا بر کمر [۲] آندازه

کین همه کارِ جهان شمشیرِ ابرویش کند

دولتِ حسنِ خدا داوش بجای سر کشید

کز پر و بالِ هما بالینِ سگِ کویش کند

در شبِ وصلش [۳] بروزِ هجر مشتاقم بجان

بسکه پروازِ ستم طبعِ جفا جویش کند

پنبه از مینا [۴] که بردارد که ساقی تند خوست

۱ه طوقِ قمری هنوز حلقهٔ زنجیرِ پای سرو نشده است ازین وجه تمنا میکنم که سرو دلجوی یار یعنی قامتِ یار سیرِ گلستان کند سرو آن قدِ یار را دیده دیوانه شود قمری از طوقِ خود حلقهٔ زنجیر برپای سرو اندازد ۲ه دستِ ظالم را بر کمر اندازه شدن کنایه از اندازهٔ شمشیر کشیدن است که بر کمر در نیامِ شمشیر بسته میباشد ۳ه در شبِ وصالِ یار طبعِ جفا جوی یار بسیار ستم گاری میکند ازین باعث خواهانِ روزِ هجر هستم که در روزِ هجر آنقدر اذیت نیست ۴ه پنبه از شیشهٔ می چگونه کسی برداشت کند چرا که ساقی تند خو است اعتراض خواهد کرد ازین وجه تمنا میکنم که کسی بمنزلهٔ آتش است اگر جذبِ شعله از تند خوئیِ ساقی خواهد کرد شعله در شیشهٔ می بلند شده پنبه شیشهٔ می را خواهد سوخت شراب توانم کشید.

آتش مے کاش جذب شعلہ از خویش کند
دیدمی از کشمیر تا ایران زمین یارا کجا است
تا تلاش این زمین طبع غزل گویش کند

رخے چو ماہ کہ بے پردہ در جہاں گردید
کہ پارہ پارہ دل ماہ چوں کتاں گردید
کہ بے دریغ علم کرد تیغ از ابرو
بہ تیر غمزہ کہ خون ریز عاشقاں گردید
کہ شانہ زد بخم و پیچ زلف عنبر بار
کہ مشک خیز چو صحرائے چیں جہاں گردید
کہ گل بسبزہ گلستاں کشیدہ دامن رفت
کہ سرو گل زپیش از چمن رواں گردید
کہ زد قفا برخ ماہ آسماں یارب
کہ جبہہ سا بدر خسرو زماں گردید
سنہ زمانہ جواں دولت جواں بخت است

که پیرِ چرخ پئے خدمتش جواں گردید

شکوہِ شہ علم افراخت بر فلک وؔیرہی

بگردِ پرچمِ اقبالِ کہکشاں گردید

حاصل ز کُوئے یار غبارے صبا نکرد

از دام گرد باد شکارے صبا نکرد

تا پائے خود ز شبنمِ گل در چمن نشُست

بر خاکِ کوئے یار گذارے صبا نہ کرد

گا گل دلم سحر بہوائے گلے شگفت

ایں غنچہ را کشائشِ کارے صبا نہ کرد

با صد ادب گزشت کہ یکبارِ موئے را

آشفتہ از دو زُلفِ نگارے صبا نکرد

وؔیرہی بہارِ حسن کجا رفت از چمن

با سرو و گل بباغ قرارے صبا نہ کرد

خندهٔ دندان نما صبح بناگوشش که کرد

در جهان این نکته را روشن در گوشها که کرد

امشب از خونابهٔ چشمم گل از بستر شگفت

آن سمنبر خواب خوشش یارب در آغوشش که کرد

از تبسم دلبری تاراج هوشش از نیم ناز

لعل می نوشش که چشم نیم مدهوشش که کرد

گل بسر چون گل قبای تنگ در بر دوش بود

امشبم عریان[1] تمنای بر و دوشش که کرد

در چمن جام گل و نرگس بهار آورده است

آرزو جام پیاپی لعل مینوشش که کرد

یکدل[2] و یکرنگ باهم بلبل و قمری شدند

جامهٔ گلرنگ خوشش سرو قباپوشش که کرد

---

[1] خلاصهٔ معنی این که دوش در عیش و عشرت بودم امشب بباعث تمنای بر و دوش یار دیوانه شده جامه دریده عریان یعنی برهنه شدم۔ [2] قمری و بلبل عاشق سرو گل است آن یار که قامت مانند سرو دارد و جامهٔ گلرنگ در بر کرد بدین وجه باهم بلبل و قمری اتفاق کرده برای تماشای یار رفتند ؛

عاقبت دیدی به ترکِ نوش دارو گفت رفت
جانِ شیرین را تصدق بر لبِ نوشِ که کرد

ز موجِ تیزیِ اشکم سحاب میلرزد
ز دودِ داغِ دلم آفتاب میلرزد

سوالِ بوسه چه سازم ازاں کماں ابرو
که خاطرم ز خدنگِ جواب میلرزد

مرا ز دفترِ عشق است نیم جاں باقی
دلِ دو نیم ز فکرِ حساب میلرزد

غزالِ ماه ز شیرِ فلک نگر لرزید
که عکسِ ماه بدریاے آب میلرزد

شبِ فراق چه خسپم که جاں ز بس وحشت
ز سیرِ پاے غزالانِ خواب میلرزد

بجا بخواب رود یک شب از غمم بیکس
کسے که از غمِ روزِ حساب میلرزد

زپیرِ دیرِ[1] خدا را کنید استصواب
کہ دیریسی از عملِ ناصواب میلرزد

آمد آں گل پیرہن نظارہ را گلچیں کنید
پنجۂ مژگاں زِ گلچیدن چو گل رنگیں کنید

سخت کوشیہا چہ لازم در جہاں چوں کوہکن
جانِ شیریں را تصدق بر لبِ شیریں کنید

نیست خوش دل بستگی بر دولتِ پا در رکاب
خوش بود گر توسنِ دل را بہ ہمت زیں کنید

بر کمانِ آسمان زہ بست و تیر انداز[2] شد
قوتِ بازوے تیر انداز را تحسیں کنید

---

[1] پیرِ دیر کنایہ و اشارت از پنڈت پیر بوڑ مرشدِ پاکِ دیریسی مصنفِ ایں کتاب است کہ از و باشارۂ استصواب میکند ؎

---

[2] تیر انداز اشارت از معشوقِ عشقی است یعنی آں معشوقِ حقیقی بر کمانِ آسمان بقوتِ بازوے خود زہ بستہ تیر انداز گردد قوتِ بازوے او را مدحت و تحسین کنید ؎

آب شد اما سه نُه الفِ درازش تره تر کرد

بر دلِ بے جرأتم اے عاشقاں نفریں کنید

در چمن فردا نمیدانم چہ رنگ آید پدید

مے کشی امروز یاراں با گل و نسریں کنید

دیر ہی از جرأت رقم کردم جواب او کہ گفت

آمد آں مہ داغہائے سینہ را رنگیں کنید

بے خیالِ قامتش آشوب ہا برپا شود

خاطرم[1] دور از الف باشد خطر پیدا شود

قامتش آید بجولاں شور و شر برپا شود

عالمے خاموش گردد چوں لبش گویا شود

بے نوا عاشق ز بے شرمی نریزد آبرو

رشتۂ جاں را بسوزد انجمن آرا شود

---

[1] خاطر را حرفِ الف جدا شدہ خطر مے شود۔ مضمونِ شعر ایں است کہ بے خیالِ قامتِ یار کہ بمنزلۂ الف است خطر و آشوب پیدا مے شود۔

باسهی سرو روانِ یار در طرفِ چمن
گر مقابل سرو گردد عاقبت بے پا شود

گر جنوں بے پردہ سازد داغِ پنهانِ دلم
لالہ رقصاں چوں پری در دامنِ صحرا شود

اے خوشا مجلس کہ آید یار مخمورِ شراب
شیشہا خالی و ساغرہا پُر از صهبا شود

بر[1] فرازِ کوہ چوں فرہاد مجنوں جا گرفت
گوشۂ صحرا اگر از گریہ ام دریا شود

در دلم افسانۂ فرہاد امشب کار کرد
خوش بود گر بستر و بالین من خارا شود

جانم با شیریں را نثارش مے کنم ویری اگر
بوسہ از لعلِ نوشینش نصیبِ ما شود

---

[1] مجنوں صحرا نشین است بر بلندیِ کوہ مانندِ فرہاد رفتہ نشستہ چرا کہ صحرا از کثرتِ گریہ من دریا میگردد در دریا مجنوں غرقِ آب مے شد ؛

زمین و آسماں را زیر و بالا ساده روئے کرد [۱]

که صبح از آب آئینه رخش را شست و شوئے کرد

ز خواب مست شد بیدار چشم حلقه هر مو

دلم در بند زلفش بسکه امشب هائے هوئے کرد

ز تاب آتش گل دست گلچیں سوختن دارد [۲]

که آهنگ چمن با شیشهٔ شعله خوئے کرد

مگر آں غنچه لب امروز بر سر میزند گل را

که با گلچیں چنیں گستاخ بلبل گفتگوئے کرد

گلستاں در بغل آں طفل آمد از دبستانے

دل دیوانه ام در بوستانها جستجوئے کرد

چرا با روئے رنگیں موئے مشکیں خانه خوش کردے

---

۱ خلاصهٔ معنی ایں است که آئینه را قاعده است که عکس را زیر و بالا میسازد صبح که روئے یار را از آب آئینه شست و شو ساخت بدیں وجه روئے زمین و آسماں را زیر و بالا نمود ؛

۲ آتش گل از روئے غضب تیز شده دست گلچیں را میسوزد که یار در چمن آمده خواهش شراب کشی دارد برائے تماشائے یار گلها موجود بودن لازم است ؛

کہ گل دعویٰ بطرفِ بوستاں از رنگ و بوئے کرد

چناں قمریؔ زمینِ ایں غزل را گردِ گل کاری
کہ ہر بلبل گلے از رنگِ معنیٰ آرزوئے کرد

بسکہ دلہا را بقیدِ زلف ظالم آب کرد
حلقۂ ہر مو دلیلِ حلقۂ گرداب کرد

گرمیٔ رفتارِ شبنم[۱] آفتابِ محشر است
ماہِ من یارب چساں در سایۂ گل خواب کرد

بستہ[۲] زنجیر چوں دیوانہ شد پاہے خیال

---

[۱] شبنم بر برگہائے گل است رفتارِ شبنم بمنزلۂ آفتابِ محشر گرمی پیدا کرد یارِ من کہ بسیار نازک اندام است در سایۂ گل چگونہ خواب کرد جائے تعجب است :

[۲] ایں شعر معنیٔ باریک دارد یکے آں کہ قاعدہ است کہ بدیدنِ پری دیوانگی پیدا میشود ہر جا کہ آں پری یعنی آں معشوقِ پری چہرہ خفتہ بود خیالِ عاشق در آنجا رفت آں پری را دیدہ دیوانہ شد۔ پائے اورا ازیں وجہ زنجیر کردند معنیٔ دوم آں کہ آں پری ہر جا کہ در خواب بود پائے خیال را بزنجیر بستہ کردند بدیں وجہ کہ مبادا از صدائے رفتارِ خیال از خواب بیدار شود :

هر کجا خواب آں پری بر مسندِ سنجاب کرد
دست من کوته ادب از تارِ پستاں کرده بود
بوے زلفش چارهٔ دردِ دلِ بیتاب کرد
از رگِ گل تا سحر میریخت خونِ آفتاب[1]
ماهِ من سیرِ چمن تنها شبِ مهتاب کرد
کشفِ رازِ چرخِ مینائی تمنا داشت دل
عاقبت از دولتِ جامِ شرابِ ناب کرد
نے همیں کشمیر را از شعرِ خوش دیری گرفت
زیں غزل تسخیرِ ملکِ کابل و پنجاب کرد

عاقبت زاهد تمنائے مئے گلرنگ کرد
شیشهٔ می در شکستِ توبه کارِ سنگ کرد

---

[1] معنی ایں شعر باریک است که یارِ من تنها یعنی جریده طور در شبِ مهتاب سیرِ باغ کرد گل را از غیرتِ یار سراسر خون گرم شده بجوش آمده تا صبح از رگ های گل خونِ آفتاب یعنی خونِ گرم مے چکید

شعلۂ آوازِ بلبل دُود از سنبل کشید [1]
آتشیں خوئے مگر سوئے چمن آہنگ کرد

دل ز گلفتہاے عالم پائمالِ غم نشد
پنجہ اسکندر صفت آئینہ ام با زنگ کرد [2]

گاہ بدمست و گہے مخمور گہ بیمار شد
چشمِ جادو دلفریبی ہا بچندیں رنگ کرد

میرود تنہا ز بے مہری ہنوز آں آفتاب [3]

---

[1] شاید یارِ آتشیں خو بطرفِ باغ آمدہ بلبل را واہمہ پیدا شد کہ مبادا گلہاے باغ را از تند خوئی برہم زند آں قدر شعلۂ آواز تیز کرد کہ سنبل سوختہ شد دُود از نہادِ سنبل بر آمد۔

[2] زنگ دو معنی دارد یکے زنگارِ آئینہ دوم ملکِ زنگ و قوم زنگیاں دریں شعر ہر دو معنی کار آمد است کہ آئینہ با زنگار بمنزلۂ سکندر با زنگیاں ہم پنجگی کرد نیز لفظِ آئینہ با لفظِ سکندر تناسبِ خوب دارد۔ کہ سکندر آئینہ را بنا کردہ است از روے تناسبِ الفاظ دریں شعر متانت است۔

---

[3] آں آفتاب یعنی آں یار ہنوز تنہا میرود یا ما نزدیک نمے آید۔ ہر چند امروز ماہ با جیس یعنی مشتری در خرچنگ یعنی برج سرطان قران نمود۔ بقولِ اختر شناساں قرانِ ماہ و مشتری قران السعدین است علی الخصوص در برجِ سرطان سعید تر است کہ برجِ سرطان خانۂ ماہ و بیتہ الشرف مشتری ہم باشد۔

مہِ قِراں امروز با برجیس در خرچنگ گرد

یک حباب از جامِ مے با تاجِ شاہی ہمسر است

ایں عدالت جسم بصد انصاف برا اورنگ گرد

طبعِ پیری بسکہ از فوجِ مضامیں دور داشت

تیغ شد با طبعِ شوکت بے مُحابا جنگ گرد

صُبح است گلفروشِ ببازار میرود

گُل زر بکف بطرزِ خریدار میرود

مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد[۱]

سروِ روانِ من چو بہ گلزار میرود

از سر گذشت گریۂ ما بے خبر ہنوز

مینا کہ وقتِ گریہ زِ دستار میرود

---

[۱] خلاصہ ایں شعر ایں است کہ نوعیکہ مدِ آہ از لب مے برود بداں نوع از لبِ جو سرو کہ بمنزلۂ مدِ آہ است مے پرد ہماں وقت کہ سروِ رواں یعنی قامتِ یار در گلزار خواہد رفت ؛

منصور را بمدرسۂ درد مے بریم[1]
طفلیست نے سوار کہ بر دار میرود

مویم سفید گردد و افتد بچشم موئے
از خاطرم کجا کمرِ یار میرود

از نافِ یار تارِ نگاہم گرہ گرفت
آساں ز چشم آمد و دشوار میرود

بشکست شیشۂ فلک از سنگِ محتسب
دیریؔ ہنوز بر درِ خمار میرود

عشقش دلِ غمینِ مرا غمگساز شد
عمرم بہ بحثِ زلفِ درازش دراز شد
از نیم نازِ مستِ طرب کرد ساقیم

---

[1] قصۂ منصور معروف و مشہور است کہ مست فقیرے بود اورا بدار کشیدہ اند معنیِ ایں شعر ایں است کہ منصور را بمکتبِ درد بابتِ تعلیم گرفتن خواہیم برد کہ ہنوز طفلِ نے سوار است زیراکہ بر دار رفتار کرد ؛

پیمانہ ام ز منّتِ مے بے نیاز شد

کارم رسیدہ بود ز بس تشنگی بجاں

بارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شد

آں ترکِ شوخ بست بغارتگری کمر

تاراج یکجہاں بہ یکے ترکِ ناز شد

آں مرغِ زیرکم کہ بفکرم دریں چمن

رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شد

آورد بادِ صبح ز رضواں بشارتے

رندانِ عشق را درِ فردوس باز شد

دیری مپرس قصۂ دور و دراز را

سرِ تحقیق ہمہ کشف از مجاز شد

لہ من مرغے آں قدر زیرک و ہوشیار ہستم کہ بفکرِ ایں من دریں چمن رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شد یعنی از رنگِ بہار کہ فرحت آور است سینۂ رنگینِ باز کہ قاتلِ مرغاں است تصور میکنم کہ زیرک و دانا از بلاہا در ہراس مے باشد ؛

جامِ جم وقتِ سحر دوش بخوابم دادند
وانگہ از شیشۂ دل بادۂ نابم دادند

عذرِ ہر چند ز بے حوصلگی کردم پیش[1]
جامِ سرشار پیاپے بعتابم دادند

جامِ خورشید خمارم نتوانست شکست[2]
لاجرم از خُمِ شب رطلِ شرابم دادند

آرزوے گُلِ بے خار بہ گلزارم بُرد[3]
بسکہ گل آب شُد از شرم گلابم دادند

نیم بسمل شدہ کردم ز لبے آب سوال

---

[1] ایں شعر تابعِ مطلعِ ایں غزل است من ہر چند عذرات بساقیِ عالمِ غیب کردم کہ حوصلہ یعنی برداشتِ ایں شرابِ ناب ندارم بر من بعتاب کرد جامِ سرشار پیاپے داد ::

---

[2] ۔ ایں بیت ہم تابعِ مطلع است کہ از جامِ خورشید خمارِ من شکستہ نہ شد ہوشِ شراب باقی ماند ازیں رو ساقیِ غیب از خُمِ شب رطلِ شراب یعنی پیمانۂ کلاں شراب داد ازاں نشۂ من کفایت شُد

[3] ۔ ایں بیت ہم تابع است کہ بہ تمناے گلِ بے خار یعنی معشوقِ حقیقی در گلزار رفتم گلِ بے خار در گلزار نہ بود گل ہا از شرم آب شدند گلابم حاصل شُد ::

بادۂ نو روز و لبِ نو گلِ خندانِ چمن

یاد از عشرتِ ایامِ شبابم دادند

دیری از تشنہ لبیم جاں بلب آمد چہ کنم

عاشقم گفتہ براتے بسرابم دادند

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند

نوش دارو پئے امدادِ حیاتم دادند

همہ شب[1] تشنۂ دیدارِ تجلّی بودم

صبح بر چشمۂ خورشید براتم دادند

عاشقاں[2] منزلتِ مشتِ غبارم دانند

کہ بنقشِ قدمِ خود درجاتم دادند

---

[1] ایں بیت تابعِ مطلعِ ایں غزل است کہ تمام شب جویائے دیدارِ تجلّی یعنی جلوۂ ذات بودم صبح دم بر چشمۂ آفتاب برات دادند کہ ہمیں جلوۂ ذات است :

[2] عاشقاں یعنی صاحبدلاں قدرِ مشکِ غبارِ من یعنی وجودِ من میدانند کہ نقشِ قدم خود بر مشتِ غبارم یعنی وجودم گذاشتہ مرا درجۂ عالی بخشیدہ اند :

آتشِ عشقِ[1] جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

مست ازاں جامِ شرابم کہ بخوابِ نوشیں
از کفِ ساقیٔ شیریں حرکاتم دادند

در شبِ وصل غمِ[2] ہجر فراموش مکن
کہ حیاتِ ابد از فکرِ مماتم دادند

دلِ بیمار نہ شُد مائلِ نارِ پستاں
در شبِ وصل عجب صبر و ثباتم دادند

گرچہ عمرم بغمِ ہجر سر آمد دیری
دوش وقتِ سحر از غصّہ نجاتم دادند

---

[1] ایں بیت تابع بیتِ بالا است آتشِ عشقِ جہاں سوز از عاشقاں یعنی صاحبدلاں سوال کردم همگی شررِ شوق مرا بطورِ خیرات دادند زیرا کہ مرا حوصلۂ آتشِ عشقِ جہاں سوز ندانستند ؛

[2] در شبِ وصال غمِ ہجر فراموش نباید کرد یعنی وقتِ شادی غم یاد باید آورد کہ فکرِ ممات باعثِ حیاتِ جاوید است ؛

جامۂ زیبا نیکہ وزِ باغِ جہاں گُل بر سر اند

خار در پیراہن از شوقِ رُخِ آں دلبر اند

درمیاں با چہرۂ چوں مرز منشم بر گردِ من

گُل رُخاں چوں برگ ہائے گُل پس یکدیگر اند

خاک بر سرِ عاقبت چوں گنجہا خواہند بُود

خواجگاں بے ہودہ دائم آرزومندِ زر اند

حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ محشر است

عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

ہر کسے جاں سوز یارب ہیچ کس دلسوز نیست

روزگارم مجمر و یارانِ دُنیا اخگر اند

یاورم داور مپرس از داوری ہائے فلک

داوری ہا درگذر از التفاتِ داور اند

کے برنگِ بادۂ مینائے دل یابند پے

ایں ہوس ناکاں کہ مدہوش از شرابِ احمر اند

پے برند آخر بگنجِ حُسنِ بے پایانِ دوست

در جہاں آنانکہ عاری از تمناے زر اند

دیری از تشریفِ شاہِ ہند میدارند عار

عور مردانیکہ کسوت پوش از خاکستر اند

روی بکوی رقیباں عرق فشاں تا چند

رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقاں تا چند

پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر

بجامِ لالہ کشی آبِ ارغواں تا چند

بجانم از لبِ خاموشِ گل دریں گلزار

ز عندلیب کنم گوشِ داستاں تا چند

بباغ داغ چو پیرِ خزاں زر افشاں باش

چو طفلِ غنچہ بصد پردہ زر نہاں تا چند

بکوے میکدہ آمد چو گلفروشِ بہار

خرابِ جامِ گل و لالہ باغباں تا چند

چو شیشه سر نه نهادی شبے بروے زمیں[1]
کنی شکایتِ مینائے آسماں تا چند

دل بداد و نیم زد لبرِ تی بہاے بوسہ بگیر
بہ نیم غمزہ زنی نقد نیم جاں تا چند

گر نظر یارب براں سروِ خراماں افگند
از نظر قمری سہی سروِ گلستاں افگند

با خطِ مشکیں رو دگر در چمن آں سروِ ناز
سر بپاے نازکش چوں سایہ ریحاں افگند

تیغ و خنجر میدمد چوں سبزہ و سوسن ز خاک
آں ستمگر سایۂ خود گر بہ بستاں افگند

قتلِ عالم کرد اما فارغ آں قتال نیست[2]
تا چو سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں افگند

---

[1] ایں بیت خطاب بہ کاہل است کہ اے اہلِ شبے مانندِ شیشہ سر بزمیں نہ نہادی یعنی ریاضتے و عبادتے نہ کردی شکایتِ ناہنجاریِ آسماں بے ہودہ میکنی ریاضت و عبادت باید کرد۔

[2] آں قتال یعنی آں معشوق عالمے را ہلاک کرد اما ہنوز فراغت از فکرِ قتل ندارد آں وقتے فارغ خواہد شد کہ مانندِ سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں خواہد انداخت سوسن بمنزلۂ شمشیر بر خاکِ مزار روئیدہ مے باشد

آفتاب[1] از بس طرب طرف کُلاہ خواہد شکست
ماہِ من چوں پردہ بر رُخسارِ تاباں افگند

باچنیں رنگ جمیع ترسم کہ آتش نوبہار
بر سرِ شمشاد چوں سروِ چراغاں افگند

شعرِ دیری شعلہ انگیز است در اطرافِ ہند
بسکہ تیز است ایں غزل آتش بایراں افگند

خاک بہ ہے کہ از قدمش پے سپر شود
کحل البصر بدیدۂ اہلِ نظر شود

گلہا شدند آب ز شرمِ رُخش بباغ
در آتشم کہ دامنش از آب تر شود

حیف آنکہ خاک بر درِ آں سیم بر نہ شُد
خاکش بسر چو گنج کہ مائل بہ زر شود

---

[1] وقتیکہ آں معشوق بہ بے خود خواہد پوشید آفتاب طرب خواہد شکست یعنی شاد و خرم خواہد شد ورنہ روبروے آں معشوق خجل و غمناک است کہ جمال و جلالِ آں معشوق از آفتاب برتر و بہتر است

خاطر شگفته شد به هوای بهارِ عشق
چوں غنچه که وا به نسیم سحر شود

حق در دلست و پے بتحقیق نبرده ایم
افسوس بر کسے که ز حق بیخبر شود

در سنگ گرچه رخنه ز اشکم پدید شد
امید نیست در دلِ سختش اثر شود

چوں مرگ شد به سینهٔ افلاک داغ ها
داغِ دلم که تیرِ فلک را سپر شود

دیری نهفته ایم بدل دردِ اشتیاق
ترسم که اشک بر رخِ ما پرده در شود

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
سرم تیغ زد و لاله بدامانم کرد

زیرِ لب گفت شہِ حسنِ تو در گوشِ دلم[۱]

مور در قبضۂ خود مہرِ سلیمانم کرد

پُر غبار است دلِ من ز تماشائے جہاں

طلعتِ آئینۂ سیمائے تو حیرانم کرد

پرِ پروانہ ببالینِ من سوختہ بُود[۲]

شمع بے تاب شُد و خواب پریشانم کرد

نیلیِ روئے من از سیلیِ اُستاد غلط

زہرِ چشمِ تو سرایت بدبستانم کرد

آتشِ شوق بلندم شُد و شُد مشکل کار

آبِ شمشیرِ سیہ تابِ تو آسانم کرد

---

۱ شاہِ حُسن یعنی رُخسارِ یار آہستہ در گوشِ دلم گفت کہ مور یعنی خط در تصرفِ خود مہرِ سلیمان اشارتاً خاتمِ سلیمانِ من کہ نسبتِ خاتم بادہان است در آورد خلاصۂ معنی ایں کہ خط دہانِ یار را احاطہ کرد ؛ ۲ در بالینِ من پرِ پروانہ بُود شمع بہ شوقِ پروانہ بے تاب شد مرا خواب پریشان گردید یعنی خواب کردن نہ شد. خلاصۂ معنی ایں است کہ فقط عاشق برائے معشوق کوشش نمیکند از طرفِ معشوق ہم برائے عاشق کشش است ؛

دیری ازگرمی طبعم بہ تہِ خاک سخنا
آنقدر سوخت کہ از گفتہ پشیمانم کرد

دلش بہ بزم طرب مائلِ شراب نہ شُد
ز داغِ عشق دلِ کس مگر کباب نہ شُد

چگونہ بر لبِ میگون یار بوسہ زنند
لبم کہ جرعہ کشِ از جام آفتاب نہ شُد

سوالِ بوسہ مکن رائیگاں ازاں لبِ لعل
کہ نقدِ جاں بہ کف و حاصلم جواب نہ شُد

سکندر آبِ بقا جُست و سعیِ بیجا کرد
چرا ز لعلِ لبِ یار کامیاب نہ شُد

دلم بر آتشِ رشکِ بہار مے سوزد
کہ گُل مقابلِ رویش ز شرم آب نہ شُد

فسونِ نرگسِ ساقی مگر کُنند کارے
کہ رندِ عشق بافسانہ مستِ خواب نُشد

حدیثِ عشق بخوانم ز گفتهٔ دیری
که سیرِ معنویم حاصل از کتاب نشد

از سر هوائے پائے نگارم قضا نبرد
نقشِ قدم ز مشتِ غبارم صبا نبرد

بکشا گره ز شیشهٔ دل اے نسیم صبح
دردِ سرِ خمارِ صبوحی زما نبرد

آورد بادِ صبح دریں باغ بوئے زلف
یک مرغِ جاں ز حلقهٔ دامِ بلا نبرد

در بزمِ یار دوش شنیدم طرب نبود[۱]
ساقی پے شیشهٔ خونِ دلِ من چرا نبرد

از دولتِ خیالِ سگِ کوئے یار دوش
خوابم بزیرِ سایهٔ بالِ هما نبرد

---

۱ در مجلسِ یار عشرت نه بود ساقی چرا خونِ دلِ من عوضِ شراب به مجلس نه برد یار را خونِ من پسند است از خونِ من یار مستِ عشرت مے شُد۔

آں سادہ رو چگونہ بما روبرو شود

آئینہ پیش روی خود از حیا نبرد

بردہ است شعر دلکش من ہوش دلبراں

ذیری دلم کشاکش زلف دو تا نبرد

بیقراری پنبہ بر داغم چو سیماب آورد

آتش تیز است خاکستر کجا تاب آورد

شوق امشب تیشۂ فرہاد بر دل میزند

دیدہ را افسانۂ شیریں کجا خواب آورد

از برم جاں رفتہ جاناں میرساند زاں چہ خیر

نوش دارو را پس از مردن بہ سہراب آورد

در چمن جام گل و نرگس بہار آوردہ است

وقت ساقی خوش کہ مینای مئے ناب آورد

بے سبب ذیری نکردم گوشۂ صحرا پسند

شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

آں لبِ نوشش زجاں است لذیذ
واں دہنِ ہیچش از آں است لذیذ

گرچہ دشنام لبش تلخ تر است
وعدۂ لطفِ نہاں است لذیذ

گفتم از تلخیِ دشنام غلط
چوں طبرزد سخناں است لذیذ

زہر در جام اگر مے ریزد
از کفِ پیرِ مغاں است لذیذ

بادۂ تلخ بہ پیری یارب
با رخِ تازہ جواں است لذیذ

قانعم نعمتِ الوان چہ کنم
دم آب و لبِ ناں است لذیذ

شعرِ دیری بجہاں شکر ریخت
خلق را کام و زباں است لذیذ

بہ رنگِ لالہ بہ بزم چمن پیالہ بگیر
ز رنگِ مے خبر از رنگِ روے لالہ بگیر

گرہ ز شیشۂ دل ما کہ وا و خمار شکن
بیا کہ گفت کہ جام مے دو سالہ بگیر

نسیم غالیہ سلبِ بہار گفت کہ جام
بیادِ روے بتِ عنبرین کلالہ بگیر

دلم ز نالۂ بلبل دریں چمن تنگ است
بسرمہ سا نظرے چند راہِ نالہ بگیر

بگردِ ماہِ رخت ہالہ شد ز خط پیدا
دلِ رمیدہ مارا بدام ہالہ بگیر

بمستِ سیر کتاب اے صبا ہدایت کن
ز پیرِ میکدہ تعلیمِ یک رسالہ بگیر

بکنجِ خانہ غمِ دل نمیشود زائل
بیا بمیکدہ دیری بکف پیالہ بگیر

روے محبوب ترا غازہ حجابِ دیگر
عرقِ شرم بود بندِ نقابِ دیگر

نہ نہم لختِ جگر بر سرِ آتش چہ کنم
کہ پسندِ دلِ او نیست کبابِ دیگر

آسماں ساغرِ خورشید عبث آوردے
مستئ دل بود از جامِ شرابِ دیگر

بد بستاں نہ روم سیرِ گلستاں نہ کنم
مصرعِ زلف بخوانم ز کتابِ دیگر

حلقۂ چشم پری نیست مہیا چہ کنم
شوخِ من پا نگذارد برکابِ دیگر

باقی از زلفِ تو جاں زعبث امروزم
با خطِ روے تو فرداست حسابِ دیگر

صبح[1] پرسید که مینا بے فلک شب که شکست
دیری از مستیِ مے بود بخواب دیگر

چشمِ فتّانِ تو هر ساعت به نیرنگِ دگر
از نگاهے صُلح میسازد پے جنگِ دگر

تیغِ[2] من چوں سوسن از زنگار جوهر میدهد
ناله ام از سرمهٔ چشمت بآهنگِ دگر

کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس
یکسرِ مو از دو گیسوے تو در چنگِ دگر

---

[1] خلاصهٔ معنی این که دیری که مصنّفِ این دیوان است شبانه بموجبِ مستیِ شراب آں قدر در خوابِ سنگین بود که وقتِ صبح از فلک پرسید که در شب از شور و غوغاے انقلاب دُنیا از خواب بیدار نه شد. درین باره هم اشارت است که دیری بعدِ فناے دُنیا زنده و موجود است.

[2] معنیِ شعر این که از روے سرمه در آواز قصور پیدا مے شود صداے بلند کردن نمیشود مگر نالهٔ من از سرمهٔ چشمِ یار صداے بلند پیدا کرد و عجبکه تیغِ سوسن را از زنگارِ سبزی قصور هم پیدا نمے شود بلکه جوهر پیدا میگردد.

اے دل اندر زلفِ پیچاپیچ او پایاں کجاست
گر بصد فرسنگ گردی مست فرسنگِ دگر

ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر است
بادہ را از قربِ گلبرگِ ترش رنگِ دگر

داشتم کوہِ تحمل طاقتم اکنوں نماند
بر سرم اے آسماں ہر دم مزن سنگِ دگر

شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیِ دیری چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

بے رخش طرفِ گلستانم چہ کار
با گل و نسرین و ریحانم چہ کار

بالبِ جوے ولبِ جامِ شراب
بے لبِ میگونِ جانانم چہ کار

در خیالم قامتش افروخت شمع
با سہی سرو و چراغانم چہ کار

الفتم با خویش و با بیگانه نیست
عاشقم با این و با آنم چه کار

عاشقم تعلیم عشقم از بر است
اے معلّم با دبستانم چه کار

عشقِ بیژن[1] خواندم از شهناما
ورنه با ایران و تورانم چه کار

از گریباں چاکی اے مجنوں مناز[2]
بے لباسم با گریبانم چه کار

از زمین دوستاں به شدم

---

[1] داستانِ قصهٔ عشقِ بیژن که بر دخترِ افراسیاب عاشق شده بود در شاهنامه درج است خلاصهٔ شعر این است که من سیرِ کتابِ شاهنامه بابتِ خواندنِ قصهٔ عشقِ بیژن کردم ورنه مرا با قصه هاے ایران و توران که در شاهنامه نوشته اند چه کار بود۔

[2] اے مجنوں از گریبان چاک کردنِ خود نازش مکن من عریان هستم جامه ندارم با گریبان چاک کردن چه کار دارم تو هنوز جامه پوشیده هستی جامه مراد از تعلقاتِ دنیا است ترا هنوز با دنیا تعلق است من از تعلقاتِ دنیا درگذشته هستم این شعر خطاب بمجنوں است

ای طبیبان با سپیستانم چه کار

طالعی[1] دارم که یارم یاور است

با مه و برجیس و کیوانم چه کار

شاهِ من پرتاب سنگه است از ازل

با گله دارانِ دورانم چه کار

واعظا با سلسبیلم در بهشت

بی سهی سروِ خرامانم چه کار

قبلهٔ حاجاتِ من دیبر است و بس

دیری استم با مسلمانم[3] چه کار

خاطرم برد گل و رنگِ بهار

---

[1] طالع بمعنی ساعت تولد است معنیِ شعر این است که بر طالعِ سعید و قوی زاده هستم آنقدر قوتِ طالع دارم که یارم مرا یاور شده است من بمراد رسیده استم حالا با خیالِ سعید و نحسِ سیرِ ستاره ها چه کار دارم بقولِ اهلِ تنجیم قوتِ طالع از کرنهٔ قوتِ ستاره ها فوق است یعنی کسی که طالعِ قوی داشته باشد پروای سعید و نحسِ کواکب ندارد۔

انچه رنگ است و چه نیرنگِ بهار

بے رخش لالہ داغ است چمن

غنچه گشته است دل تنگِ بهار

بارخش ریخت بقائمۂ آخر

درچمن فوجِ ظفر جنگِ بهار

زرِ گُل کرد نثارِ سرِ دوست

مرحبا دانش و فرهنگِ بهار

مُرغِ زیرک[۱] بچمن خواب نه کرد

یافت عزمِ گل و آهنگِ بهار

بلبل از ساده دلی یک رنگ است

درچمن باگلِ صد رنگِ بهار

غنچه گردید دلِ اہلِ سخن

باچنین قافیۂ تنگِ بهار

---

[۱] مرغِ زیرک درچمن مستِ خوابِ غفلت نه گردید بدین وجه که دریافت کرد که گل و بهار جلد خواهد رفت و بے وفا هست مرادِ شعر این است که خردمند غافل نه خواهد شد که دنیا ناپائدار و بے وفا است ؎

دیری از فکرت پارنگین آخر
چنگ زد طبعِ تو با چنگِ بہار

رندی اگر ز دست مدہ جام زینہار
گردن مکش ز زلفِ دلارام زینہار

اے بو الہوس مکوش کہ عنقا شکار کرد
بگذر ازیں خیال منہ دام زینہار

تا نقشِ بندگی نزنی بر نگینِ دل
اے نام جوے دہر مجو نام زینہار

گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دہر مجو نام زینہار

خواب دراز سلسلہ جنبانِ مرگ ہست
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینہار

سرخوش بیادِ نرگسِ مخمورِ یار باش
مستی مکن ز جامِ مے خام زینہار

مے پیرِ دیر گفت قدح نوش کن خموش
دیگر منال از غمِ ایّام زینہار

گُل چو دیوانہ گریباں ندریدہ است ہنوز
آں پری طرفِ گلستاں نرسیدہ است ہنوز

داغم از جامِ گل و لالہ بگلگشتِ چمن
ساقی از پیرِ مغاں مے نخریدہ است ہنوز

بلبل از نالہ دریں باغ مکن پردہ دری
غنچہ از جیبِ حیا سر نکشیدہ است ہنوز

خاطرم سبزۂ نورستہ زرہ بُرد عبث
خطِ سبز از لبِ جاناں نہ دمیدہ است ہنوز

لہ خاطر مرا شوقِ تماشائے خطِ سبزِ لبِ معشوق است آں کہ سبزۂ نوزاد پیدا شد خاطر مرا
بہ تماشائے خود کشش کرد بہ غلط مرا گم راہ کرد کہ مرا ضرورت تماشائے سبزہ نہ بُود ۔

آنکه[۱] در طرفِ چمن لالہ بسر مے گردد
خبرِ ایں دلِ داغستم شنید است ہنوز

جاں فدائے[۲] قدمت گرم رسیدی ساقی
چشم گلچین بچمن گرم ندید است ہنوز

ویری[۳] از شیشہ مکن توبہ دریں جوش بہار
کہ سہی سروِ روانت نخمید است ہنوز

سوختم سر نہ شد یارِ ہنوز
داغم از طعنۂ اغیارِ ہنوز

۱۔ آں معشوق از بے خبری کہ لالہ بر سر زدہ در باغ سیر میکند خبر دلِ داغِ من شنیدہ است ورنہ بجاے لالہ دلِ داغ مرا بر سرِ خود میزد و سیرِ باغ مے کرد:

۲۔ ایں شعر مخاطب بہ ساقی است کہ اے ساقی جانِ خود بقدمہاے تو نثار میکنم کہ سبقت کردی و جلد آمدی کہ ہنوز گلچیں در باغ نہ رسیدہ است در موجودگیِ گلہا شراب کشی خواہد شد:

۳۔ اے ویری بہار است از شراب کشی توبہ مکن کہ ہنوز جوان ہستی سہی سروِ تو یعنی قدِ تو از پیری خم نہ شدہ است:

لالہ را داغ شد از تہمت جام
میکشم جام بہ گلزار ہنوز

خانہ ہا تہمت مے کرد خراب
میروم مست بہ بازار ہنوز

رفت برباد بہار عمرم
مستم از بادۂ گلنار ہنوز

جگرم خوں شد و از دیدہ چکید
میخورم زخم جگردار ہنوز

گلِ داغ[۱] از چمنِ سینہ شگفت
بلبلے نیست دل افگار ہنوز

دیریؔ از زخم زباں کشتہ شدم
یار دارد سرِ پیکار ہنوز

---

[۱] گلِ داغ از سینۂ من ظاہر گردید اما ہنوز کدام بلبل کہ عاشق گل است از روے عشق ایں گل دل افگار یعنی دل مجروح ندارد مدعا ایں کہ ہنوز کسے را از داغِ دلِ من اثرے و رحمے پیدا نہ شدہ است۔

اے روے تو آتش جہاں سوز
چشمت بہ نگاہِ گرم جاں سوز

اے تازہ بہار ایں چہ رنگ است
پر سر زدۂ گُل خزاں سوز

مرگ آمد و سوخت مغز جانم
عشق است ہنوز استخواں سوز

اے شمع زباں مسوز خواہم
امشب ز فسانۂ زباں سوز

از شیونِ عندلیب داغم
یارب رُخ کیست گلستاں سوز

دل در خم زلف خانہ کردہ است
شوق است ہنوز خانماں سوز

وہؔ بری بزمیں گذاشت نامے
از شعلۂ آہِ آسماں سوز

ای تیغِ تو از سران سر انداز
سیمرغ ز نادکت پر انداز

چون مشعلِ روز رُخ برافروز
در مجمرِ عشق اخگر انداز

از چرخ ستمگری میاموز
بنیادِ ستم ز پا بر انداز

در مجلسِ ما بیا و بنشین
صهبائے طرب بساغر انداز

بکشا ز کمر نیام و ترکش
یک چند حریر[1] در بر انداز

شمشیر به قتلِ من مکُن تیز
بر سینهٔ خصم خنجر انداز

---

[1] حریر در بر انداختن یعنی اشارت از لباسِ عشرت پوشیدن و بآسایش نشستن است یعنی اے دوست ترکِ جنگ جوئی کرده عشرت و آسایش کُن۔

از غمزه مریز خون دیری
این قطعه بنامِ دیگر انداز

قطرہ ہائے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتہ آرائے گوہر غلطاں عزیز

بے خبر پیر یکیہ از لولوی لالائے دل است
داند از بیدانشیہا گوہرِ دنداں عزیز

آرزومندِ گلِ بے خار از باغِ دلم
در خیالم نیست یاراں نوگلِ خنداں عزیز

معنئ رنگیں برایم نوگل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

نوگلِ کشمیر و رنگِ نوبہارِ زندگی
ہر دو باشد خاطرِ عشاق را یکساں عزیز

از بہارستانِ کشمیرم چہ لازم قیل و قال
کز بہارستانِ فردوس است خارستاں عزیز[1]

---

[1] خارستان اشارت از خارستانِ کشمیر است ۔

گر نخوانند عندلیباں شعرِ دیری در چمن
رنگِ گُل آہنگِ بُلبُل نیست اے یاراں عزیز

از شعلۂ آتشم چہ پرہیز
معشوقِ من است آتش تیز

بر چہرۂ دل کشاے آتش
دُود است چو زُلفِ عنبر آمیز

در گلشن شعلہ خیزِ آتش
خورشیدِ فلک گُل است نوخیز

مست طربم ز شوقِ آتش
نے نے ز شرابِ عشرت انگیز

اے ساقی شعلہ خو عطا کُن
از آتش تیز جامِ لبریز

وانگاہ ز شیشہ خانۂ دل
یک قطرۂ مے بساغرم ریز

بے خارِ گُلے دریں چمن نیست
دیری ز چمن چو باد بگریز

درونِ خانۂ آہوے است آنانیست رامِ کس
بچشمِ یار مے مانَد نمیگردد بکامِ کس
عبث[1] دامِ محبت خلق در آفاق گسترده‌اند
کہ ایں آہو ز ہشیاری نمے آید بدامِ کس
بصحرائے کہ از مژگانِ آہو خار میروید
من از وحشی مزاجی ہا نخواہم بُود رامِ کس
لبالب[2] شیشۂ ما از مے مینا گدازی ہست

---

[1] ایں شعر تابعِ شعرِ بالا یعنی مقطعِ ایں غزل است معنیِ ایں شعر ایں است کہ خلقِ بہالِ ایں ہمہ بے ہودہ برائے گرفتنِ آہو دام گسترده اند آں آہو یعنی آں معشوق در دامِ بستہ کسے نخواہد آمد کہ بصفت خواہد شد کہ ہشیار و لاابالی و مستغنی است ؛ [2] در شیشۂ ما آنچناں شرابِ شیشہ گداز دارد کہ بیکسہ داغِ شراب مانند لالہ کہ برگ ہائے او شگفتہ میباشند جامِ کس یعنی بوالہوس شگفتہ خواہد شد مضمونِ شعر ایں است کہ شیشۂ دلِ من برداشتہ شرابِ عشق دارد جامِ بوالہوس طاقتِ برداشتِ آں ندارد ؛

که بشگافد بیک داغے برنگ لاله جامِ کس

مگر بر برگِ گل کس نامه سوے کس رقم سازد
که مرغ آمد بگلچیدن دریں گلشن زبامِ کس

اگر ناکس[1] نگیرد بر زبان نامم چه غم دارم
بیا میزد نوشتم نامهٔ رنگیں بنامِ کس

برابر گشته ام با خاکِ ره یارب چه خوش باشد
که پامالم کند روزے سمندِ خوشخرامِ کس

نگردم گرد بادش را دلیلِ رازِ پیچیده
صبا بسیار گردید و نپرسیدم پیامِ کس

زبانم تیغ آهسم تیر اما جاے جرأت نیست
شهیدِ دشنهٔ نازم چه جویم انتقامِ کس

اگر شمع است میکاهد وگر میناست میغلطد
به پیشِ قامتش در بزمِ ما مشکل قیامِ کس

---

[1] ہرگاہ ناکس یعنی رقیب، عدا و نا نامِ من بر زبان نخواہد آورد چه پروا است شکر به خدا که من بنامِ یار نامهٔ رنگیں نوشتم او البته نامِ من بر زبان خواہد گرفت ؛

شتابِ رنگِ گُل بی‌تابیِ شبنم دلالت کرد
بآبِ رنگ در دنیا نمی‌باشد دوامِ کس

کسی آگه از حریفان نیست دیری طرفه کاری کرد
که نزدیکِ بسر صهبا بذوقِ دل زِ جامِ کس

مطلب از سیرِ جهانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برای طُرّهٔ یار است و بس

بادهٔ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

نیستم مستِ خیالِ دولتِ دنیای دُون
آرزوی خاطرم یک جامِ سرشار است و بس

نیست یارب در چمن از بادهٔ عشرت نشان
هر گُلی با ساغرِ خالی به گلزار است و بس

داستان گو عندلیبان[1] از گلستان رفته اند

---

[1] عندلیبان یعنی دانایانِ نکته سنج از گلستان یعنی از جهان رفته هستند حالا در چمنِ دنیا خار یعنی جاهلان زبان دراز موجود اند

باز بانِ تیز اکنون در چمن خار است و بس

شبنم از دردِ نهانی بسے بیچارہ گیست
چارهٔ این درد یارب چشمِ بیمار است و بس

لاله با داغِ دل و با خارِ حسرت رفت گُل
وای در طرفِ گلستان خارِ دیوار است و بس

بسکه کم جوهر شناسانند در بازارِ عشق
گوهرِ عشقِ مرا دیری خریدار است و بس

بے رُخت رنگِ بہار اے گلِ خندان آتش
دُودِ بوے گل و گل شعله گلستان آتش

باغبان تخمِ شرر کاشت درین باغ مگر
کہ دمیده است بجاے گل و ریحان آتش

آن پری چهره مبادا در اغیار زند
کہ زند رشک بکاشانهٔ یاران آتش

لاله را[1] نعل در آتش کمرِ کوه فتاد
گرمیِ داغِ دلم زد به بیابان آتش

جلوهٔ حسنِ جهان سوز تمنا چه کنم
که فگنده است خیالش بدل و جان آتش

گر بطرفِ[2] چمن آن رشکِ چمن رخت کشد
با گل و لاله شود دست و گریبان آتش

شعلهٔ فکرتِ نذیری چه رسائی دارد
که ز کشمیر رسیده است بایران آتش

دل برد ز من شرارهٔ آتش
جان نیز کنم نثارهٔ آتش

---

[1] خلاصهٔ معنی این که داغِ دلِ من از روی حدّتِ گرمی صحرا را آتش زده لاله را بر کمرِ کوه که در آنجا قیامِ اوست نعل در آتش افتاد یعنی اضطراب پیدا شد که مبادا این جا هم شعلهٔ آتش رسد مرا بسوزد

[2] معنی این شعر چنین است که هرگاه آن رشکِ چمن یعنی آن معشوق در چمن خواهد رسید از رشکِ آن معشوقِ چمن را آتش خواهد گرفت بدین وجه آتش با گل و لاله دست و گریبان خواهد شد ::

خورشیدِ فلک گلیست خودرو
با جلوۂ نو بہارِ آتش

از پادشہاں خراج گیرد
ہر بندۂ داغدارِ آتش

طفلِ دلِ من ز شعلہ خوئی
دارد ہوسِ کنارِ آتش

با آنکہ ز مے دماغ سوزم
از سر نرود خمارِ آتش

سرمستِ شرابِ ارغوانم
با شاہدِ گل عذارِ آتش

از گرمیِ آہ جان و دل سوخت
دیگر چہ کنم نثارِ آتش

جاں سوختۂ شرارِ آتش
دل بندۂ داغدارِ آتش

هر شعله گل است دود سنبل
ای بیخبر از بهارِ آتش

از جلوهٔ خود رخِ پری را
پامال کند نگارِ آتش

گلچینِ چراغِ آفتابم
در محفلِ شهریارِ آتش

اخگر همه لعلِ شب چراغ است
از دولتِ بی شمارِ آتش

هر شام و سحر چو شعله لرزان
خورشید به روزگارِ آتش

در مجمرِ سینه دیر می امشب
دل سوخت بانتظارِ آتش۔

از ازل با منست یارِ آتش
هم بغل شعله همکنارِ آتش

بلبلِ شعله خو دریں چمنم
نو گلم شعله نو بهار آتش

شعله خو عاشقم برای من است
زلف دود و رخِ نگار آتش

نیست جای قرار چوں آبم
بسکه بود از دلم قرار آتش

بر سرِ خاک آبروی مریز[1]
مده از دست زینهار آتش

ترسم از سوزِ داغِ دل آخر
جوشد از چشمِ اشکبار آتش

آنچه سوز است در دلِ قدسیؔ
که رقم کرد بار بار آتش

---

[1] معنی ایں است که ای عاشق از دست هرگز آتش مده اگر از دست خواهی داد آبروی تو بر
خاک ریخته خواهد شد۔

عالمے غنچۂ پیکانِ تو زد بر سرِ خویش

جانِ من سبزۂ تیغِ تو شد از جوہرِ خویش

بہرِ مشقِ تو دگر لالہ بہ سامانِ دوات

ورقِ گل ز رگِ خویش زند مسطرِ خویش

روغنم از مغزِ ہما خورد ز آغازِ شباب

استخوانم کہ کُنی دستہ پئے خنجرِ خویش

چشمِ امداد[1] ز کس نیست کہ مرہم سازد

پنبۂ داغِ دلِ خویش کنم اخترِ خویش

جان و دل دادم و آہم[2] بفلک بر نکشید

بسکہ شرمندہ ام از ماہِ حیا پرورِ خویش

---

[1] اُمیدِ امداد از کسے ندارم کہ داغِ دلِ مرا علاجِ مرہم خواہد کرد الیٰ ہٰو داغِ دلِ خود را از اخترِ طالعِ خود پنبہ خواہم نہاد معالجہ خواہم کرد یعنی کہ در دنیا کسے سوائے اخترِ طالعِ خود مددگار نیست ؛

[2] جان و دلِ من برباد رفت اما آہے نہ کردم بدیں وجہ کہ معشوقِ من حیا پرور است مبادا از آہِ من عشق بازی ظاہر خواہد شد۔ آں معشوقِ حیا پرور را خجالتے پیدا خواہد شد ؛

غنچه از ریزهٔ زر وقت تبسم زد لاف[1]
دهنش خنده زنان کرد عیان گوهر خویش

پرده از خویش برانداز و جهان حیران کن[2]
دبری آئینه نهان چند به خاکستر خویش

دل ما آب شد و خون شست فیت آرامش
اگر بلبل ز نجد شبنم گل سے نهم مامش

دلبری ها[3] به آئینه صاف و شسته میگوید

[1] اے غنچهٔ گل به اندکے ریزهٔ زر دارد و لاف زنی کرد دهانِ معشوق بر نالب بے هودهٔ غنچه خنده زد و گوهر هائے دندانِ معشوق که دُرها بے بها هستند عیان گشتند ::

[2] مرادِ شعر این است که اے دلبری پرده از خود دُور کن یعنی که اہلِ جهان اصلیتِ خود و جوهرِ خود ظاهر ساز جهان از دیدنِ جوهرِ جلالِ شما که جانِ جانانان در وجودِ شماست دیدهٔ حیران خواهد شد آئینه خود را تا چند زیرِ خاکسترِ وجودِ خود پوشیده خواهی گذاشت :: [3] یعنی این شعر دقیق است بدینگونه معنی است که با تیغِ ابروئے یار دلبری نباید کرد چرا که آئینه صاف و شسته میگوید که آبِ تیغ یعنی جوهرِ تیغ از خوفِ تیغِ ابرو سپر گرفته است بدین وجه آئینه میگوید که خود آئینه آب دار را صورتِ سپر است از همان صورتِ خود شهادت میدهد که بدین نمط آبِ تیغ هم سپر شده است

سپر شُد آبِ تیغ از بیمِ ابروے سیہ فامش

چہا از شوخِ چشمیہاے آں صیّاد میگویم
کہ چوں چشمِ پری شوخست چشمِ حلقۂ دامش

صبا ! آشفتنِ دستارِ او ترکِ ادب باشد[1]
زِ نقشِ پا پیام آور کہ میبوسم بہ پیغامش

کجا لطفِ کفِ ساقی تو اندر فت از یادم[2]
بجاے رشتہ بر انگشت پیچیدم خطِ جامش

دواے چشمِ بیمارش ندیدم گُل شکر یارب[3]
سپُردم جانِ شیریں را بتلخی ہاے بادامش

---

[1] اے بادِ صبا دستارِ آں معشوق از ہوا پریشان مکن کہ بے ادبی است از نقشِ پاے معشوق پیغامے بیار کہ آں پیغام را بوسہ خواہم زد بوسۂ پیغام زدن حرفِ معروف است ۔

[2] مہربانیِ دستِ ساقی چگونہ فراموش خواہم کرد بابتِ یادگیری از خطِ جام رشتہ بر انگشت پیچیدہ ہستم نوعیکہ از رشتہ با انگشت پیچیدن سخنے بادے آید بداں نوع از رشتۂ خطِ جام کہ ساقی بخشیدہ است مرا مہربانی ساقی یاد آید

[3] علاجِ بیماریِ چشمِ یار از گلشکر صورت پذیر ندیدم ازیں وجہ جانِ شیرینِ خود را بتلخی ہاے بادام یعنی چشمِ معشوق ملحق کردم تلخ و شیریں باہم ملحق شدہ معتدل میشود مغزِ معنیِ شعر ایں است کہ چشمِ بیمارِ معشوق جانِ بیمارِ عاشق میخواہد ؛

دل دبری مباد از اختلاطِ زلفِ او غافل
گرفتاری است آغازش پریشانیست انجامش

تیغ است مینیِ او دارم بدل نشانش
یا تا وکیست پیکاں از غنچۂ دہانش

چشمش کشید خنجر شمشیر آخت ابرو
من عاشقم چه ترسم از زخم این و آنش

ہر چند در خیالم ہیچ است و ہیچ در ہیچ
اما به پیچ و تابم از دوریِ میانش

دلبر سحر بخوابم از نیم ناز دل برد
یک بوسه داد آخر کردم نثار جانش

بلبل درین گلستان صد داستان سحر خواند
اما نخواند حرفی از شرحِ بوستانش[1]

دوشم بخوابِ نوشین آن نوش لب شکر داد

---

[1] بوستان درینجا اشاره از رخسارِ معشوق است۔

نتوان بخلق گفتن از نامش و نشانش
صہبائے ارغوانی بے یار خوش نباشد
دیریست می بنوشم جامے بیادِ روئے ارغوانش

نزاکت آنقدر ہم جوش زد از روئے گلنارش
کہ از بادِ پرِ پروانہ گل شد شمعِ رخسارش
زدم گل بر سرش از بس نزاکت در خطر دارم
مبادا آتشِ گل شعلہ انگیزد ز دستارش
خیالِ[1] بوسہ کردم تلخیِ مرگم بیاد آمد
کہ خواہد جانِ شیریں را بدل لعلِ شکر بارش
ندارم[2] جرأت بر در زدن گلزارِ حسنش را

---

[1] من خیالِ بوسہ گیریِ لبِ یار در دل کردم ہماں وقت مرا تلخیِ مرگ یاد آمد بدیں وجہ کہ معشوق عوضِ بوسہ جاں خواہد طلبید بوسہ گرفتن جاں دادن است ؎

[2] بر دروازہ گلزارِ معشوق ہجوم نہ است گشادن در طاقتِ صدا کردن ندارم اما از راہِ رخنہ دیوار تماشائے گل کردہ ہم تمہ اصلیتِ معنیِ شعر ایں است کہ با معشوق جرأتِ وصال ندارم اما از دور حسنِ معشوق را نظارہ مے کنم ؎

مگر گل دیده ام از رخنهٔ دیوار گلزارش

دل دیوانه ام را اشتیاق سیر گلزاریست

که مژگان پر زده است خار چار دیوارش

کس از گلزار حسنش گل نچیده است و نخواهد چید

مگر از سبز بختی ها کسی بر سر زند خارش

خیال عالی دیدی نه بس بیدار مغزیهاست

که در خواب این غزل گفتست شب طبع هشیارش

نه تنها نکهت جان است بوی عنبرین مویش

روان بخش است عالم را شمیم خلق نیکویش

چمن صحرای چین هر غنچه گویا نافهٔ چین است

درین گلشن عبیر آورد باد از گلشن کویش

حاصل مضمون این شعر این است که کسی از گلزار حسن یار گل نچیده است و نخواهد چید یعنی آن

این است که هیچ کس با شاهد حقیقی واصل نشده است و نخواهد شد ماهیت او نیافته است

شاید کسی از روی خوش قسمتی خاری از گلزار حسن آن شاهد حقیقی بر سر زند یعنی شمه‌ای از قدرت

های او دریابد ؛

پشیماں قمری از عشق سہی سرو چمن گردد
اگر طرف چمن گردد سہی بالائے دل جوئش

ز آب لعل نوشینش بکارم نوشد ار و نیست
کہ بر دل زخم کاری زد خم شمشیر ابروئش

بپائے سروائے دیری بساط سبزہ گستردند
بیا بنشیں بزن جامے بیاد نوگل روئش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گردد گرد مشکوئش
مگر شیر فلک گر دید بر گرد سگ کوئش

شکار لاغرم اما ز بخت خویش مے نازم
کہ از بس شیر گیریہا شکارم کرد آہوئش

چساں این خاطرم از ورطۂ غم بر کنار آید
کہ دارم صد خطر از چار موج چار ابروئش

زگرمیہائے ال دلبر خیال خام مے پختم

نشستم بر سرِ آتش چو دیدم گرمیِ خوئش

شمارِ ریگِ صحرائی جنون افگند از کارم
جنونم کارفرما شد کشیدم در ترازوئش

به سویم بادِ نوروزی نویدِ وصلِ یار آورد
چو گل خندان و چون بلبل غزلخوان میبردم سوئش

چرا در فکرها مانم که بستاند اجل جانم
کنم این رشته را پیوندها با تارِ گیسوئش

نبستانیکه دلبر شانه زد زلفینِ پرچین را
نگارستانِ چین گل نافهٔ چین است شبوئش

ز روبه‌بازیِ یارانِ دنیا ایمنم دیری
که دائم شیرگیرم با خیالِ چشمِ جادوئش

ز بختِ سبز رفتم یک سحر در گلشنِ کوئش
ز سوراخِ در و دیوار دیدم نوگلِ روئش

چسان طرفِ چمن در سایهٔ سنبل برد خوابم

که بے صبر و قرارم با خیالِ سنبلِ گوشش
معماهائے حسنِ سبز را تشریح و توصیف است

خطِ سبز یکه پیدا شد بگردِ صفحهٔ رویش
مگو از سنبلِ تر آب میریزد بهارِ خط

که آبِ رفته باز آورد این نو سبزه در جویش
مناز اے دل که دلبر گفت من دلسوزِ عشاقم

که جان و مغزِ جانم سوخت نازِ چشمِ جادویش
چرا مجنوں صفت گیرم به آهو انسش در صحرا

که انس و اختلاطم هست دائم باسگِ کویش
بهائے استغنائم جوهری لعل و جواهر گفت

که بسمل گشته ام از تیغِ جوهر دارِ ابرویش
ازین اشعارِ تر یارب که دیری گفت میگویم

که آبِ زندگی همواره جاری باد در جویش

*

چه شد در زندگی محروم ماندم از کفِ پایش

که صورت بست بر خاکسترم نقش قدمهایش

کجا با روے خوبش ماهِ کنعاں را خریدار است
خراج مصر مے ارزد لبِ لعل شکر خایش

مگر چوں ماهِ نخشب صورتم بستند از سیماب
که بیتابم مدام از شوقِ روے ماه سیمایش

دهانِ تنگ آں دلبر مگر مهرِ سلیماں است
ولایت گشته در زیرِ نگینم از تولایش

چراغِ هستی خود را اماں میخواهم از صرصر
تمنا هاست در خاطر که سوزم در تماشایش

ندارم آنقدر طالع که بر گردِ سرش گردم
مگر قرباں شوم بر پاے قربانِ سراپایش

چراغانِ جهاں را از نظر افگنده ام دبری
ز داغِ عشق مے نازم که در دل گرم شد جایش

بعالم سر بسر گشتم عمرها بهر تماشایش
بجز آئینهٔ دل نیست عکس روی زیبایش

ز سر تا پای چون آئینه گشتم محو حیرانی
که در آئینهٔ دل یافتم عکس سراپایش

سهی سرو خرامانش بخواهش مست عشرت کرد
چو مینای شراب ناب کردم در بغل جایش

بدستم داد جام باده دادم داد عشرت ها
زدم یک بوسه از مستی بلعل باده پیمایش

خرامان باده در سر رفت از پیشم ز خویشم برد
که نقش پای ساقی نیست کم از جام صهبایش

کتاب عشق را کردم مکرر سیر سر تا پا
مگر محتاج تعلیم تفسیر معمایش

دل دیرینه بجای خویش با توقیر و تمکین بود
ز خویشش برد اول یار آخر برد از جایش

چسان دستم رسد یارب بچین عنبرین مویش

که دل چون نافه پُرچین خون شده است از چین ابرویش

چسان آن طرهٔ مشکین بچنگ آرم به بیداری

که در خواب سحرگاهی بکردم از ادب بویش

دو دل را چسان زنجیر خواهم کرد معذورم

که شد پای خیالم بستهٔ زنجیر گیسویش

خیالِ ساده رویان جهانم رفت از خاطر

که دمی در خوابِ خوش دیدم صفای روی نیکویش

پریزاد یکه وی در خواب دیدم طرفه صحرائیست

پری دیوانه گردد با خیالِ چشم آهویش

خدارا ای صبا از منزل جانان پیامم ده

بسی رفتم به بستانها ندیدم نوگلِ رویش

حصول از چارسوی دهر مطلب‌های معنی است

خوشا فرخنده آن یکه بی مطلب رود سویش

ز شعر دیرہی کشمیر لذت گیر شد کامم
زہے اشعار شیرینش ہے طبع غزل گویش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گل چیند ز گلزارش
کہ از مژگان خورشید است خار چار دیوارش

درین باغ از جنون بوالہوس چون غنچہ خندانم
کہ گل چیدن تمنا گرد از گلزار رخسارش

بترک بادہ واعظ گفت میدانم پریشاں گفت
کہ آید یاد نوروزی کند آشفتہ دستارش

بصحرای جنون آہوی مجنون الفتی داری
کہ از پا میکشد از سوزن مژگان خود خارش

نخست از یک نگاہی نیم بسمل کرد عالم را
نمیدانم چہا آخر کند چشم ستمگارش

بہ تیغ غمزہ آں دلبر ہلاکم میکند آخر

جگر داری گُفتم تا چند باز خم جگر دارش

بهای بوسه نقدِ جاں اگر منظور نخواهد شد

چرا دیری نمی بوسد لبِ لعلِ شکر بارش

دلم از دامِ بلا نیست خلاص

یعنی از زلفِ دوتا نیست خلاص

بلبلاں بستهٔ دام اند چه شد

که دریں باغ صبا نیست خلاص

یارا آئینه بکف منتظر است

له یار یعنی معشوقِ حقیقی آئینه در دست گرفته انتظار مے کشد که طوطی را تربیت خواهم کرد اما طوطی از سلسله ہا آزو نیست که نزدیکِ اُو رود خلاصه معنی ایں است که معشوقِ حقیقی بهمه سامانِ تربیت در انتظارِ طالب است اما طالب از سلسله ہائے ہوا و ہوس رہائی ندارد چگونه نزدیکِ معشوقِ حقیقی که مطلبِ طالب است تواند رسید وقتیکه از سلسله ہائے ہوا و ہوس خلاص خواهد شد تواند رسید:

طوطی از سلسله‌ها نیست خلاص

سوختم[1] شمع صفت استاده

اینچه بزم است که جا نیست خلاص

چه کنم[2] چاره که از بادِ سحر

غنچهٔ بستهٔ ما نیست خلاص

بر درِ پیر[3] مغاں مینالم

که درِ مُغ بچه‌ها نیست خلاص

---

[1] معنی ایں که مانندِ شمع که ایستاده مے سوزد من هم دریں مجلس ایستاده سوختم چه که دریں مجلس از وجه کثرتِ مجلسیاں جاے در مجلس خالی نیست ؛

[2] چه علاج کنم که از بادِ صبح غنچهٔ بستهٔ ما یعنی دلِ ما خلاص نه شد معنی ایں شعر شاملِ معنی شعرِ دوم که پائینِ ایں شعر بقالبِ تحریر آمده است است ؛

---

[3] بر دروازهٔ پیرِ مغاں یعنی پیرِ مرشدِ پاک خود ناله میکنم که غنچهٔ دلِ ما بسته است توجه فرمایند که خلاص خواهد شد بر درِ مُغ بچه‌ها یعنی شاگردانِ مرشد رفته بودم دروازهٔ آنهاں بند بود مدعا ایں که شاگردان فتح بابِ من نه شد از مرشدِ کامل فتح بابِ من توانند شد ؛

گریہ افگند بہ پایم زنجیر[1]
بسکہ گِل کرد کہ پا نیست خلاص

در خیالاتِ لباسم دیری[2]
چہ کنم بندِ قبا نیست خلاص

بے رخش در چمنم با گل و نسریں چہ غرض
با گشتہی سرو چہ مطلب بریاسمین چہ غرض

ہوسِ بوسہ زیاقوتِ لبش دارم و بس
با مئے لعلم و با جامِ بلوریں چہ غرض

غرض از سیرِ کتابم خبرِ فرہاد است

---

[1] کثرتِ گریہ راہ را آنقدر گِل کرد کہ پاے از گِل خلاص شدن نتوانست گِل گویا کہ زنجیرِ پاے شد ؛

[2] در خیالاتِ لباس یعنی خیالاتِ متقلد و باطل دارم چرا کہ بندِ قباے یار و انیست و جیبل ادکہ کارِ اصل است صورت پذیر نیست ازیں وجہ خیالاتِ پریشاں میدارم ؛

عاشقم با خبرِ خسرو و شیریں چہ غرض
خاطرم برد خیالِ لبِ میگونِ کسے
با خیالِ لبِ جام و مئے رنگیں چہ غرض
دیرہی از دوستی و دشمنی ام فارغ بال
چہ مراد است ز تحسین و بنفریں چہ غرض

بے رخِ یار سیرِ باغ غلط
ریختن بادہ در ایاغ غلط
در گلستاں بپائے سرو سہی
بے سہی قامتش فراغ غلط
ساغرش[۱] دور از لبِ یار است
در دلِ لالہ نیست داغ غلط

---

[۱] ساغرِ لالہ از لبِ یار دور است یعنی کہ یار در جامِ لالہ شراب کشیدہ است ازیں وجہ لالہ را داغ بر دل است۔

عاشقم مونسم شب تار است
ماہتابم غلط چراغ غلط

سرکشی از دل و دماغم بود
عاقبت دل غلط دماغ غلط

یار در خانہ یافتم آخر[1]
داشتم پے غلط سوراغ غلط

لب لعلش بہوس آے دیری
ہوس لعل شب چراغ غلط

از حیاتم بلے مے و ساغر چہ حظ
گر بود ایں ہر دو بلے دلبر چہ حظ

چوں خزانم گنج زر یارب بدہ

---

[1] یار یعنی معشوق حقیقی در خانۂ دل خود آخر کار یافتم بہ باعث پے غلط و سوراغ غلط جستجو ے یار در اطراف میکردم ؛

از بہارِ زندگی بے زر چہ حظ

تلخیٔ دشنامِ یارم آرزوست
در مذاقِ عشق از شکر چہ حظ

باخیالِ آبِ شمشیرش مرا
از زلالِ چشمۂ کوثر چہ حظ

عاشقاں را بے لبِ میگونِ یار
دیری از دورِ مئے احمر چہ حظ

پروانہ آشکار نمیکرد رازِ شمع [۱]
گل کرد عاقبت ز زبانِ درازِ شمع

پروانہ سوخت خاک شد و سر بباد داد
پروا ازو نکرد بنازم بنازِ شمع

---

[۱] پروانہ یعنی عاشق اسرارِ عشق را ظاہر نہ ساخت شمع یعنی معشوق از زبانِ درازِ خود در مجالس افشاء اسرارِ عشق کرد عاشق را ہیچ خطا نیست ؛

رنجور دار از غمِ رنجور جاں گداز
فانوس بیقرار ز سوز و گدازِ شمع

عشّاق مرگِ خویش بہ جاں آرزو کنند
پروانہ را چہ غم بود از ترکتازِ شمع

پروانہ جانِ خود بتفاخر نثار کرد
در خدمتِ شہنشہِ گردن فرازِ شمع

نتواں بدیدہ حُسنِ جہاں سوزِ یار دید
زیں وجہ قانعیم برخِ دلنوازِ شمع

دیرمی چو پے بحسنِ حقیقت نہ بردۂ
رویت غنیمت است زحُسنِ مجازِ شمع

ای بعکرت دل از جہاں فارغ
روے بنما شوم ز جاں فارغ
با جبین شگفتہ روے نماے

اے بہارِ تو از خزاں فارغ
در چمن حالِ دل پریشاں گویم
نیست بلبل ز داستاں فارغ
دل بگوئے کہ باغ باغ شگفت
کہ شد از سیرِ بوستاں فارغ
خاطرِ نیم بسملاں دریاب
اے دمِ تیغت از فساں فارغ
تیرِ مژگاں شکست لشکرہا
تیغ بیکار شد سناں فارغ

دیدی آں ماہ قتلِ عالم کرد
از ستم گشت آسماں فارغ

آں سروِ ناز با قدِ دلجو بیک طرف
زیں چشم آب خیز رواں جو بیک طرف

از وحشتِ دلم به بیابان خبر که کرد
مجنون بیک طرف شد و آهو بیک طرف

بربادیِ دلم ز کشاکش شد عاقبت
یک سو کشید کاکل و گیسو بیک طرف

چشمم[1] عبث براهِ صبا انتظار داشت
یک مو نه رفت از رخِ نیکو بیک طرف

مژگانِ او بیک طرفم تیر مے زند
شمشیر میزند خمِ ابرو بیک طرف

خورشید[2] را وبال بمیزان روا بود

---

[1] خلاصۂ معنی این که دیدۂ من بے هوده انتظارِ بادِ صبا مے کشید در خاطرم بود که بادِ صبا آمده زلف از روے یار خواهد برداشت نظارۂ روے یار خواهم کرد بادِ صبا آمده یک موے از روے یار بیک طرف نه کرد خیالِ من باطل شد دیدۂ من بے هوده انتظار مے کشید ؛

[2] آفتاب با یار هم ترازو و از یک طرفِ ترازو هم پله گردید یعنی مقابل شد ازین وجه او را در میزان وبال جائز است بقولِ اختر شناسان آفتاب را در برجِ میزان وبال است میزان و ترازو بیک معنی است ؛

با یار پله شد به ترازو به یک طرف

ویری ز شوق مصرع صائب دلم شگفت

گلها تمام یک طرف او به یک طرف

آتش شگوفه ایست نه جوش بهار عشق

اخگر نمونه ثمر شاخسار عشق

جز آه سرد نیست که برخاست از دلم

سروی که قد کشد بلب جویبار عشق

بلبل گلی شگفته ز چشم ترت نه شد

در خاطرت مگر نخلیده است خار عشق

یارب چگونه بال فشان میرود بباغ

مرغی که گشته است بدنیا شکار عشق

دورِ قمر بکام نباشد اگرچه غم
آتش زنم بسحر من ماه از شرارِ عشق

تنها نه دل مقابلِ گل شد بزخمِ تیغ
با لاله تیغ آشد جگرِ داغدارِ عشق

خوش کرده اند رنگِ گل و لاله عاشقان
دیدی دلم خوش است برنگِ بهارِ عشق

بران سرم که نشینم بزیرِ سایهٔ تاک
شرابِ ناب بپالیکشم بکاسهٔ خاک

نگفته ست زشرابی که در رگِ تاک است
ازان شراب که جوشد ز شیشهٔ دلِ پاک

زفیضِ جامِ مے چو فلاطون خُم نشیں گویم

خبر ز کیفیتِ شیشه خانهٔ افلاک

برائے عدل نشینم بتختِ کاؤسی

برم پیالهٔ جمشید از کفِ ضحاک

زموج خیزیِ مینائے دل درآں محفل

بجائے اشک چکد مے ز دیدهٔ نمناک

هزار پیچ بود گرچه زلفِ معنی را

به نیم لحظ کنم شانه از دلِ صدچاک

ازیں خیال بزی ها مراد من ایں است

که شمعِ عقل فروزم ز شعلهٔ ادراک

روم بدرگهِ پرتاب سنگهه شاهجهاں

ا؎ قصهٔ ضحاک و جمشید مشهور و معروف است که ضحاک سلطنت جمشید را جبراً گرفته است معنیِ شعر ایں است که پیمانهٔ جمشید که ضحاک از و جبراً گرفته است از ضحاک گرفته بجمشید خواهم داد عدل خواهم کرد۔

بآرزوی شرفِ روی خود نهم بخاک

بدور دورِ چنین پادشه عجب نبود
که از حوادثِ دورِ قمر شوم بی باک

بیادِ مجلسِ او خوش بود اگر چو گل
پیاله گیرم و از شوق جامه سازم چاک

چو فی المثل بزبان آورم سخاوتِ او
شود بنخل مثل بحر و ابر در امساک

چو دادِ جود دهد از سرِ جهانبانی
شهانِ دهر کنند از وجودِ خود خاشاک

چو شیرگیر[1] بقصدِ شکاری تازد
ز صولتش بکشد شیرِ شرزه سر بخاک

---

[1] شیرگیری دو معنی دارد یکی شیر گرفتن یعنی شکارِ شیر کردن دوم مستیِ شراب درین شعر هر دو معنی مطابقت دارد که در موقعِ شکار قصدِ شکارِ شیر دیز مستی لازم است ؛

رہ جست شیرِ فلک از کمندِ تدبیرش

شکار کرد ولیکن بہ بست بر فتراک

بر آستانۂ او آسمان کمر بستہ

چو چاکرے کہ بخدمتگری بود چالاک

تبارک اللہ ازیں آستانۂ تعظیم

کہ ہست سجدہ گہِ قدسیانِ عالمِ پاک

بفرقِ دشمنِ جاہش ہمیشہ مے خواہم

کہ بیدریغ زند روزگار تیغِ ہلاک

برائے او ز خدا نیز آرزومندم

بکام دورِ قمر یار و یاورش افلاک

ز سعیٔ نکر رسائیش عجب نمیدانم

خزف گہر شود و زہر میشود تریاک

چرا عروج نیابم ز رشحۂ قلمش

کہ ہمتش علم افراخت از سمک بسماک

ز سیر پای خیالم نخند ای دیری
که رفته رفته بدریا رسد خس و خاشاک

بر چهرهٔ بهار گل و لاله ریخت رنگ
ساقی بیار بادهٔ گلرنگ بیدرنگ

یارب درین چمن چه کنم جام لاله را
داغم ز شوق جلوهٔ صهبای لاله رنگ

هوشم نبرد جلوهٔ مستانهٔ بهار
ساقی بکش ز شیشه پری با رخ فرنگ[۱]

دیدم بخواب دوش پری پیکری که بود
رویش چو گل شگفته دهانش چو غنچه تنگ

۱ـ از شیشه پری با روی فرنگ کشیدن اشارت از شراب کشیدن است افسونگران پری در شیشه بند میسازند باین تمهید در شعر آمده است که ای ساقی از شیشه پری بکش مراد این است که شراب بده

بندِ قبا کشاد و سرِ زلف شانہ کرد

مے نوش کرد مست طرب شد نواخت چنگ

با من بخندہ گفت کہ عیشش بدام جوے

مے نوز شیشۂ دل و مینا شکن بسنگ

وانگہ برآستانۂ دارائے روزگار

بنشین بروے خاک مکن فکرِ نام و ننگ

پرتاب کہ خسروِ عالی نسب کہ ہست

از خطِ کشش ز ہند مثل تا بروم و زنگ

گر ہمتش قدم بسر فرقداں نہد

گر جرأتش بسیرِ فلک میزند خدنگ

آہو کہے ز خلق خوشش آرمیدہ است

گاہے ز صولتش بہمہ تن در آغہا پلنگ

از تیغ طبع صالح و انصاف پرورش

جویانے صلح آب بآتش بجاے جنگ

بے آبرو دست بحر بدورِ سخاوتش
باشانِ او بجوہ نماند است شان و سنگ

خاکِ درش بفرقِ ملائک نسیم بُرد
بے سُرمہ کرد دیدۂ خوبانِ شوخ و شنگ

قربان شوم بطالع و بختش کہ مشتری[1]
باشوق مہ ز ثور بخرچنگ زد شلنگ

از چشمۂ حیات لبالب پیالۂ
بخشد ترا کہ نیست بہ بخشائشش درنگ

شاہا ازیں نوید بدرگاہت آمدم
چوں گل شگفتہ است کنون دلم از لطف رنگ رنگ

اے آنکہ ظاہرت کرم و باطنت صفا

---

[1] در منطقۃ البروج بعد برجِ ثور برجِ جوزا است بعد برجِ جوزا برجِ سرطان است معنیٔ شعر ایں است کہ مشتری کہ سعد اکبر است از برجِ ثور برجِ جوزا درمیان گذاشتہ در خرچنگ یعنی برجِ سرطان شلنگ زدہ رفت با ماہ در برجِ سرطان قران السعدین کرد بخت و طالع این بادشاہ را شرف و سعادت بخشید

آئینہ مرا ز مروت گداز ز زنگ
یعنی بجام حالیم از آب زندگی
رطلِ گراں بریز کہ پیمانہ ہست تنگ
گر اوجِ ہمتِ تو کند دستگیریم
سہلست کہکشانِ فلک را کشم بچنگ
دیر می بدام مطلبِ بند از خدا ترا
بر سر کلاہِ شوکت و در بر قبای تنگ

در گلستانیکہ گل چیدن ندارد بار گل
باغبانش را بجای خار بر دیوار گل
در دلِ شب غنچۂ دل یکنفس چون گل شگفت
از بہارِ بی خزاں چیدم سحر بی خار گل
بلبلِ باغِ بہشتم با گلستانم چہ کار
کرد کاری طبعِ رنگینم کہ شد بیکار گل

کاش از چشمِ سفیدم خونِ دل گردد عیاں
مردمِ چشمم زند بر گوشهٔ دستارِ گل

روی نیکو تابِ مستوری ندارد عاقبت
فاش میگفت این حکایت بر سرِ بازارِ گل

جمع کن زلفِ پریشاں را بگلگشتِ چمن
تا کند حسنِ خداداد ترا اقرارِ گل

آں صنم روزی مگر تشریف آرد در چمن[1]
از رگِ خود بست فی‌الفور در ازل زنّارِ گل

خوش شدم یکه کشادم در خزانهٔ دل
نگین جم بکف آرم ز کنج خانهٔ دل

---

[1] زنّار شیوهٔ بت پرستاں است گل از ازل زنّار از رگِ خود بسته است که آں بت کدام وقت تشریف خواهد آورد اشارتِ معنی این است که گل عجائبِ مخلوقات است زنّار داری را پسند کرده است زنّار داری و بت پرستی در دنیا شیوهٔ عالی تر ادا ایں است شاهدِ حال گل است ؛؛

نگیں جسم چه کنم از خطا هوس کردم
بجام جسم بخورم مے ز شیشه خانهٔ دل

بچنگ و عود چه حاجت بمطرب چه نیاز
بمجلسے که بگوشم رسد ترانهٔ دل

شراب لعل چه نوشم بجام زر آلودست
که مست عشقم ز مے عشق جاودانهٔ دل

نه گنج سیم و زر بے نیاز و مطلبم
دُرِ یتیمم ز دریائے بیکرانهٔ دل

دلست مأمن صاحبدلال کون و فساد
بر آں سرم که نهم سر بر آستانهٔ دل

جهاں ز سایهٔ صاحبدلال شرف[1] دارد

---

[1] شرف سایهٔ هما معروف و مشهور است معنی شعر ایں است که در آشیانهٔ دل صاحبدلال هما یعنی دلدار خفته است بهما اشرف صاحبدلال مشرف اند بدیں تسلی و نیز از سایهٔ صاحبدلال شرف دارد؛

که خفته است همائے در آشیانۂ دل

ز داغ عشق دلم بسکه سوخت اے ویری
زبانِ شمع زبانم شد از زبانۂ دل

از شعلۂ خوبیِ گل یارب چو لاله داغم
جوشِ بہارِ آتش مے ریخت در ایاغم

از پیچ و تابِ آہم دل سوزِ من چه پرسی
با شوقِ دودِ آتش آشفته شد دماغم

یکشب ببادِ آتش اے کاش روز گردد
مشعل فروز گردد خورشید در چراغم

در سایۂ که یارب جا کرده ام که خورشید
هر روز گرد عالم سرگشته مراغم

با نو بہارِ عمرم بادِ خزاں نسیم است
با غم شگفته خاطر دیگر از فراغم

در گوشۂ بیاباں داغسم چو لاله امروز
چوں گل پیاله بر کف دی بود طرف باغم

بیخار نیست یک گل یک لاله نیست بیداغ
دیرمی گرفت خاطر از سیر باغ و راغم

من غلام داغ سرداری آتشم
خانه زادِ شهریارِ آتشم

شعلۂ آہم گل و گلزار سوختنت
بلبلِ جوشِ بہارِ آتشم

مرغِ آتشخوارم و آتش مزاج
دانه یابد از شرارِ آتشم

ہر شبم از پنبۂ مہ در خطر
شعلۂ بے اختیارِ آتشم

اے منکه شعله بے اختیارِ آتش ہستم در خطرِ ہر شبے باشم که مبادا این شعلۂ بے اختیار من بلند شود و پنبۂ ماه را
که بر فلک است بآتش سوزد ؎

هر سحر خورشید را ہم بیند بند
روز و شب در انتظارِ آتشم
شمع چوں انگشت گیرم در دہاں
طفل بد خوئے کنارِ آتشم
سرد شد خاکسترم دیری ہنوز
بندۂ آئینہ دارِ آتشم

بندۂ خوش اعتقادِ آتشم
چوں سمندر خانہ زادِ آتشم
شعلۂ ادراک شاگردِ من است
درس خواں از اوستادِ آتشم
کاش بخشد خلعتِ خاکستری
خسروِ عالی نژادِ آتشم
باوجودِ روئے گرمِ آفتاب

THE KASHMIR SERIES OF TEXTS AND STUDIES

No. 78

DĪWĀN-I-DAIRI

BY

Pandit Raja Koul Arzbegi, "Dairi"

(1828-1900 A. D.)

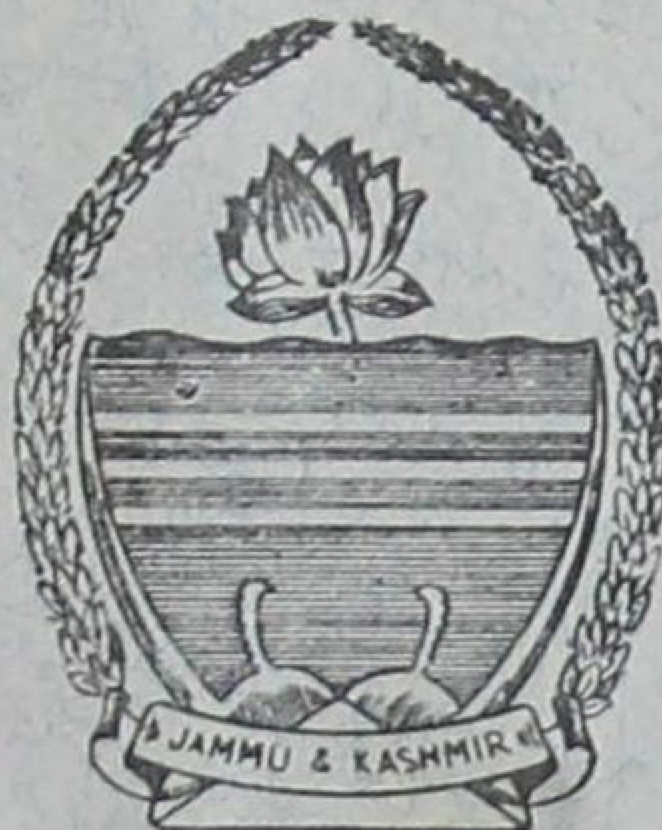
With corrections and critical introduction

by

Prof. Nandlal Koul Talib M. A., M. O. L.

Under the authority of

THE JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT.

Published by

The Research and Publication Department,

JAMMU AND KASHMIR GOVERNMENT,

Srinagar Kashmir.

PREFACE.

It was in 1930 that I was asked by Pandit Jagmohan Nath Raina "Shauq" retired Deputy Collector U. P., to help him in collaborating a work, on the memoirs of the Kashmiri Pandit poets of Persian and Urdu, entitled "Bahār-i-Gulshan-i-Kashmir" (The Spring of the Rose-garden of Kashmir).* In the course of collecting materials for this work, I succeeded in copying out a few *ghazals* at random from the *Diwan* of "Dairi," which was placed at my disposal for only a couple of hours through the instrumentality of a friend of mine who borrowed it for me from the possessor of the MS. after much difficulty. In spite of my best efforts I could not get it even for a day or so at that time nor even before nor after till now. The reason for such an attitude on the part of an owner of a manuscript lies in the general characteristic of the Kashmiris to treat such a work as a sacred heritage which nobody else can touch without having committed a sacrilege. Ever since then, I was anxious that the *Diwan*, the reputation of which had attracted my attention even much earlier, should be published somehow or other. Thanks to the Research Department of His Highness' Government Jammu and Kashmir, which managed to persuade the owner to sell the manuscript and after purchasing it from him, has now asked me to edit it.

* This comprehensive work on the memoirs of the Persian and Urdu Kashmiri Pandit poets, to which I contributed a very large share, was published by the compiler at the Indian Press Allahabad, two years later in two big volumes and apart from certain omissions and commissions is a very useful work containing valuable information on the subject.

The Dīwān-i-Dairi is one of those poetical works in Persian which have been produced in Kashmir by the local talent at a time when Persian was on its way to decline and fast disappearing, yielding place to Urdu and English both as a language of the court and every day use under the stress of the political changes in the administration of the State.

It can be safely said that the text of the *Diwan* is reliable inasmuch as it has been obtained from the author's great-grandson and though not in the hand of the author himself has been carefully copied out by one of his pupils. Besides giving an English translation of the author's introduction to the *Diwan* as well as of his note on the reasons that led him to its composition, I have also translated the prose section dealing with a "System of Gestures" as invented by him and appended to the *Diwan* at the end. I have also added explanations in English in the form of marginal notes wherever necessary.

In prefixing an introduction of my own to the *Diwan* I have endeavoured to make it pleasant reading by discussing the merits and demerits of its poetry after comparing the same with that of some of the well-known poets of Persia and others. In this connection I have mainly relied on my own taste and method of dealing with such a work.

The Hon'ble the Home Minister, Khan Bahādur Mīrza Ja'far Ali Khān, M. B. E., who is himself a poet of great fame both in Persian and Urdu deserves to be thanked not only by me but also by all the lovers of Persian litera-ture since, as I understand it is he who evinced a great interest in the publication of the *Diwan* which is the first of the

Persian series undertaken by the Research Department to be presented to the public.

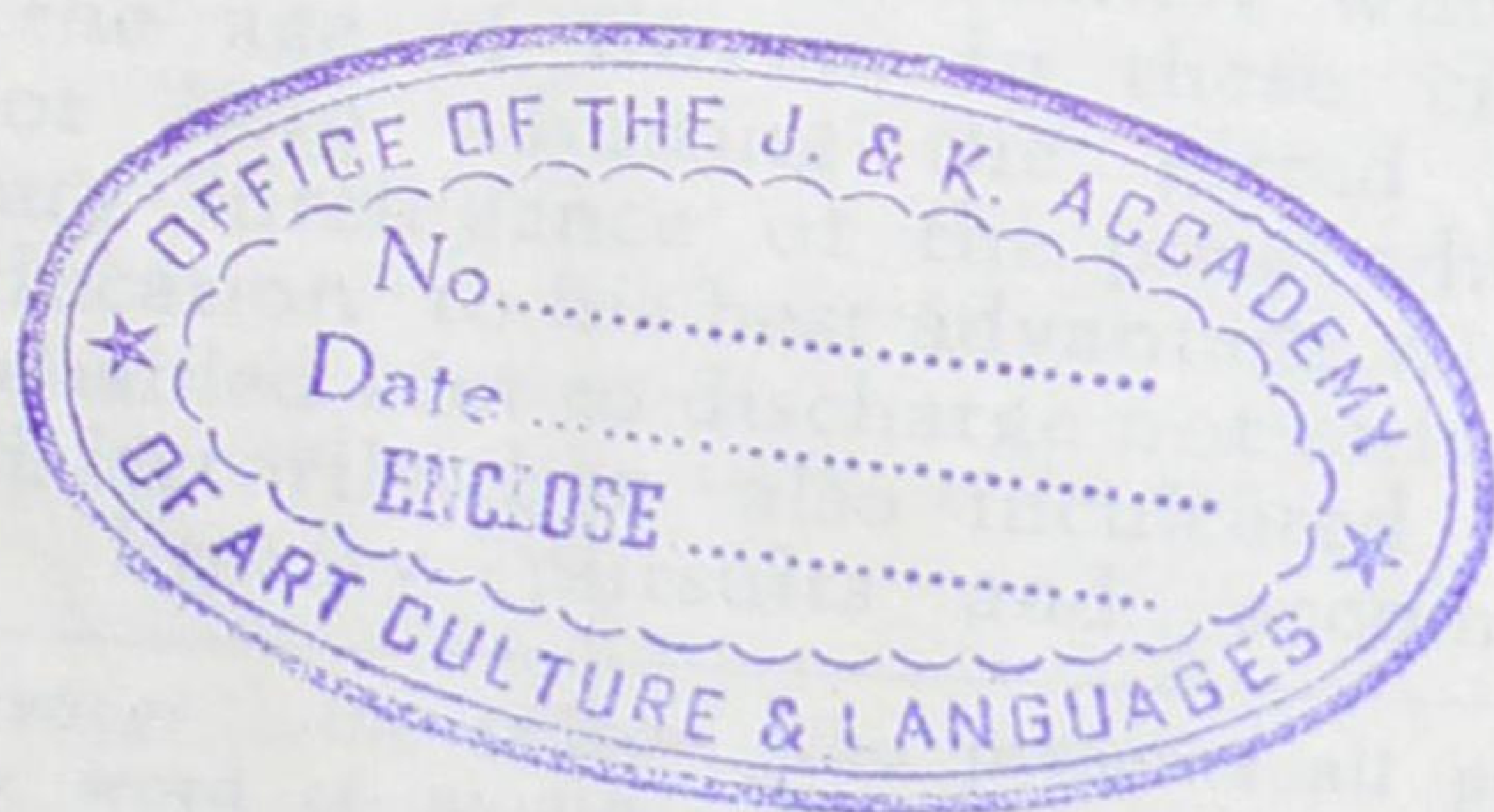
I am indebted to Mr Frederick Jacob, M. A., (Cantab) M. R. S. T.,* for kindly going through the proof-sheets of the English part of the book.

I hope the *Diwan* will be welcomed by all the lovers of Persian poetry produced in Kashmir.

Srinagar
February, 1944.

Nand Lal Kaul Talib.

* This great scholar passed away on 1st of September 1945.

INTRODUCTION

Pandit Rāja Kaul '*Arzbegi*,' the talented author of the Dīwān who wrote under the nom-de-plume of "Dairī", is one of the latest standard Persian poets of Kashmir. According to his own statement, he was the son of Pandit Rām Chand Kaul '*Arzbegi*'* who worked as a personal attendant at the court of His Highness the late Mahārāja Gulābsingh, in the capacity of an '*Arzbegi*,' which office he also held afterwards for some time even during the lifetime of his father. In course of time this title of '*Arzbegi*,' due to its being associated with the name of the father as well as with that of the son, got permanently affixed to their family as a whole, in consequence of which their descendants are called '*Arzbegis*' even to the present day. In fact this family is regarded as one of the most respectable families among the Kashmiri Pandits by virtue of this title in the past.

'Dairi' was born at Srinagar in 1885 Bikrami (1828). Since there was hardly any regular order of schooling in those days he received no systematic education except in a haphazard manner, which he completed at the age of fifteen. In these circumstances one cannot help admiring the gifted powers and extraordinary intelligence of the poet who benefitted by this education to his best advantage which, though meagre enabled him to discharge not only his official duties satisfactorily but also inculcated in him a taste for literary pursuits and accomplishments.

* "*Arzbegi*" the person who presents all petitions either written or by word of mouth. This post, more or less, corresponded to the post of a Private Secretary of the present day.

It was not very long after having finished this unenviable educational career that he was appointed as an '*Arzbegi*' at the court of His Highness the late Mahārajā Ranbīrsingh Bahādur In 1926 Bikrami he was appointed as a Tehsildar but he relinquished this office owing to his indifference to wordly wealth and power, after having discharged the duties of such a responsible post for hardly one year. His Highness the late Mahārāja Rainbīrsingh Bahādur appointed him to the post of '*Arzbegi*' once again, which he resumed, as it was perhaps after his own liking. After some time he worked as Superintendent C. I. D. till, during the reign of His Highness the late Mahārāja Pratāpsingh Bahādur, the Police Department was established by the Government on regular lines and the C. I. D. formed only a branch thereof. After this amalgamation 'Dairī' acted as the Assistant Superintendent of Police till his death.

Apart from his efficiency, as an officer he was a diplomat and as such rendered loyal and meritorious services to His Highness all along. Perhaps it will be not be out of place to make mention here of one or two incidents in this connection. In the year 1929 Bikrami when owing to their internal and long standing mutual grievances and religious differences an unprecendented riot took place between the Sunnīs and Shiās of Kashmir in which the latter were plundered wholesale and their houses set on fire. 'Dairī' was appointed to make an investigation into the causes of the disturbance. It is said that he was offered a valuable ring worth a lac of rupees as a bribe to hush up the matter in order to get the person who was held responsible for this feud exonerated from the charge. On this occasion 'Dairī' gave proof of his extraordinary integrity and honesty by refusing to

accept it and saying that he was not prepared to sell his loyalty for any price. Again, during the year 1934—35 Bikrami a great famine took place in Kashmir which, in spite of the best efforts of the Government to give relief to people, played great havoc. A few interested people made a vain attempt to blame His Highness for his neglect in taking speedy action to check it. It was through the efforts of 'Dairī' that the allegation was proved to be false and baseless. Even the British Government, which was interested to know the real situation, was convinced that His Highness had tried his best to alleviate the sufferings of the people in this disaster. His Highness is said to have offered a jāgīr* to 'Dairī' in return for this praiseworthy service but he declined the offer as a loyal servant.

'Dairī' was a proficient astrologer who could correctly read the future, particularly after consulting the horoscope of the person concerned. He was a great physiognomist too. In both of these arts His Highness the late Mahārāja Rainbirsingh Bahadur was impressed with his efficiency whenever he put him to the test Besides, he was a skilful player at the game of chess in which he was never defeated even by those experts who visited Kashmir from other parts of India and challenged him to a match.

In short, our author was a man of various accomplishments, besides being a born poet. He was a genius. He passed away on the 3rd of Sawan 1956 Bikrami (18th July 1900), leaving behind three sons and three daughters. One of his sons, Pt. Harichand

---

* Jagir, an assignment of land, more or less in the form of an estate or fief. granted either in perpetuity or for life as a reward for service or as a fee.

Kaul '*Arzbegi*,' B. A., still survives him and is working as a Superintendent in the office of the Governor of Kashmir.

The Dīwān-i-Dairi which may be called almost the last remnant of a fairly standard Persian poetry produced in Kashmir, presents to us a style of writing that is unqiue in its own way. The author cannot be obviously classified among those writers of Kashmir who wrote in close imitation of the classical writers of Persia and India, or those who came into contact directly or indirectly with their contemporaries, when the country was under the influence of the culture of the Muslim rulers whose mother-tongue and court-language was Persian. Nor can he be included among those who tried to maintain the standard of an ornate style of the later poets by having recourse to such artifices and conceits as were employed by them to display their great scholarship and learning, Nor can he fall under the category of those who, irrespective of following any particular model, passed for prolific writers of compositions in various forms after benefitting from the study of the Persian *belles-letters* to which they devoted themselves wholeheartedly. The author, on the other hand, belongs to a period in which the Government, by following the example of the rulers of British India, substituted Hindustānī for Persian as the polite language of the country. Consequently the latter began to fall into disuse and almost ceased to be a language of much importance though its utility could not be dispensed with for many years even after these changed circumstances. In view of what has been stated above, it is no wonder if our author forms a class apart and is different from the rest of the writers in many

respects.*

Apart from the fact that the Persian literature produced in India has not, as a rule, the real Persian flavour which belongs to the indigenous product, as the late Professor E. G. Browne says, it should be said in fairness to Dairī that while following the convention, which perhaps no Persian writer can do away with, he combines in himself the characteristics of his predecessors as well as his contemporaries during whose time the language had become corrupt and the literature very much deteriorated. His poetry has a prominent classical touch. In spite of the sublimity of thought and grandeur of expression in which he is not inferior, with a few exceptions, to some of the well-known poets of the Persian language, he does not abstain from borrowing commonplace metaphors and similes of the ancient writers as well as certain stereotyped usages of theirs. Nor is he free from the use of superfluous words and unnecessary repetitions, though he has tried to maintain a comparatively chaste diction which is rarely to be met with in the poetry of his local contemporaries, who made their own innovations with regard to style and expression. The phraseology and idiom employed by him are indeed surprising, particularly when we bear in mind the meagre education that he had received and the disabilities under which he suffered.

---

* In order to form an idea of the scope and extent of the Persian literature produced in Kashmir, and the three distinctive periods into which it has been divided based on the characteristics of each, the reader is referred to a brief survey on the subject given in a separate article on the "Persian Poets of Kashmir" written by the Editor more than a year ago.

He is often strikingly original in his ideas and abundantly rich in the outbursts of love and passion which is the essence of the ghazal.

It is natural to find a certain monotony of ideas in a Persian poet whose subject-matter is not varied but confined only to the theme of love, or as is generally the case with a lyricist love as well as mysticism. Dairī, who is primarily a ghazal-writer and has very little of mysticism in him, could not be an exception to this rule, though here too, he does not suffer by comparison with some of the acknowledged masters of the Persian language.

The poet seems to have tried to vie with some of the earlier poets of great repute belonging to Persia as well as the later notable and highly talented writers, including most of those who were attracted to India by the generous patronage and royal munificence of the Mughal Emperors, from whom they received an appreciation here which they could not find in their own country. Before giving a comparative selection of these poets, which is based on the common metre and rhyme of their respective verses, let me first present to the reader a few verses of the sweetest singer of Persia, I mean Hāfiz, who is matchless as a lyricist and whom few have equalled and none surpassed even among the indigenous Persian writers, along with those of Dairī to show that compared to this great poet too, he cannot be called a poor mimic.

Hāfiz :—

خیز و در کاسۂ زر آب طربناک انداز

پیشتر زانکہ شود کاسۂ سر خاک انداز -

Arise and pour the water of cheerfulness (*i. e.* wine) into the golden cup,
Before the time the skull of your head is reduced to dust.

Dairi :—

دی پیرِ مغاں گُفت کہ مے نوش پیاپے
یکچند تر و تازہ درین دیر بمانی

زاں پیش کہ پیمانۂ عُمرِ تو شود پُر
از رطلِ گراں بادہ بخور تا بتوانی

Last night the old Magi[1] said to me, "Drink wine without ceasing,
"So that you may feel refreshed and rejuvinated for a while in this tavern.[2]
"Before the time the measure of your life is full to the brim,[3]
"Drink wine from the huge cup as often as you can."

The idea contained in the verse of Hāfiz given above, has been expressed by him several times. For example, in another verse he says :—

بیا کہ قصرِ امل سخت سُست بُنیاد ست
بیار بادہ کہ بُنیادِ عمر بر باد ست

1. The old Magi stands for the cup-bearer or spiritual guide.
2. Tavern is a metaphor for the world.
3. That is before you die.

Come away for the palace of hope is of an extremely flimsy foundation.
Bring wine, for the basis of life rests on air.

Dairī likewise repeats the idea in other words :—

چرا به طرفِ چمن مست خُفته دَیری
پیاله نوش پیاپے که دورِ گُل تنگ ست

O Dairī! why are you lying in a state of sound sleep, (*i. e.* heedless) on the outskirts of the garden?
Continue to drink wine without ceasing for the season of roses is of short duration.

Compare the following selections of the two poets in which the metre and rhyme are common :—

Hāfiz—

روزگاریست که سودایے بتاں دینِ من است
غمِ ایں کار نشاطِ دلِ غمگینِ من است

تا مرا عشقِ تو تعلیم سخن کردن گُفت
خلق را وردِ زبان مدحت و تحسینِ من است

دولتِ فقر خدایا به من ارزانی دار
کیں کرامت سببِ حشمت و تمکینِ من است

واعظ شحنه شناس ایں عظمت گو مفروش
زانکه منزل گهِ سلطان دلِ مسکینِ من است

It is long since my passion for the beloved
has become my faith.
My concern for this affair is a delight for my
sorrowful heart.
From the time thy love has taught me the
art of composing verses,
People have praise and admiration for me on
the tips of their tongues.
O God! bestow on me the riches of renunciation
in abundance,
For this favour is a source of grandeur and
dignity to me.
Let not the preacher, who is friendly with the
police-officer, display his authority,
For my poor heart is the abode of the king
himself.

Dairī—

گرچہ مینائے فلک از مئے عشرت خالیست
ساقی از لطف بہ فکرِ دلِ غمگینِ من است

نو گُلِ تازہ و تر معنئ رنگینِ من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

بے نیاز از زر و سیمم ز خدا مے طلبم
دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است

دیری از منزلِ یارم چہ نشان مے پُرسی
شہ نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

Although the goblet of the sky is devoid of
the wine of merriment,
The cup-bearer out of his kindness is concerned
about my sorrowful heart.
The newly-blossomed and fresh rose is a beautiful
idea of mine,
While the warble of the nightingale is a song
of praise and admiration for me.
I am independent of silver and gold and pray to God
For the riches of love in which lie my grandeur
and dignity.
O Dairī! what do you ask me about the where-
abouts of my friend?
This poor heart of mine is a wonderful resting-
chamber of his.

Hāfiz :—

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گُلبیز ست
ببانگِ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز ست
ز رنگِ بادہ بشوئید خرقہ ہا از اشک
کہ موسمِ ورع و روزگارِ پرہیز ست

Although the wine is of an exhilarating effect
and the atmosphere fragrant,
Do not take wine in accompaniment of the music
of the harp, for the censor is vigilant.
Wash off the colour of wine from the garments
with tears,
For it is the time of piety and the age of
abstinence.

Dairī:—

زبحر عشق حذر کن کہ شعلہ انگیز ست
بجاے آب دریں ورطہ آتشِ تیز ست
بدورِ لالہ و گُل از شراب توبہ مکُن
کُجا بہار کُجا روزگارِ پرہیز ست

Avoid the ocean of love for it excites a blaze.
There is a flaming fire in this whirlpool (abyss) instead of water.
Do not abstain from wine during the period the roses and the tulips last:
The season of spring and the age of abstinence are poles apart.

The attainment of union with the bloved, which should ordinarily satisfy a lover, is regarded by the mystics only as an incentive to inflame his passion all the more and not an end in itself. It is, therefore, a source of great torment instead of a relief after the pangs of separation are over. This idea has been expressed by many Persian poets. Mirza Bidil, for example, says :—

محو یاریم و آرزو باقیست   وصلِ ما انتظار را ماند

We are enjoying the company of the beloved but our desire remains unfulfilled;
Our union is just like a waiting (for her).

Hāfiz in his own charming way puts it thus :—

بلبلے برگِ گلے خوشرنگ در منقار داشت
وندراں برگ و نوا خوش نالہاے زار داشت
گفتمش در عینِ وصل ایں نالہ و فریاد چیست
گفت مارا جلوۂ معشوق دراین کار داشت

A nightingale was holding a beautiful rose-petal in its beak,
And while equipped thus was lamenting bitterly.
I said to it, "What is all this lament and cry in the very midst of union?"
It replied, "The manifestation of the beloved has involved me in this affair."

Dairī also expresses this idea as follows :—

دوش رفتم بہ گلشنے کہ درو
سبزہ نو خیز و غنچہ نوزاد ست
نالہء بلبلم بہ گوش آمد
گفتمش اینچہ شور و فریاد ست
گفت بیوجہ نیست نالہء من
روے گل آفت است و بیداد ست

Yesterday I went into a rose-garden in which
There were fresh verdure and newly-blossomed buds.

The nightingale's lament came to my ears.
I said to it, "What is all this hue and cry?"
It replied, "My lament is not without a reason.
"The appearance of the rose is a (source of) hardship and torment."

Among some of the well-known poets of the earlier and the later periods, such as Sa'dī, Hāfiz, 'Irāqī and Jāmī and Zuhūrī, Nazīrī and Sāib respectively, after whose models Dairī sometimes writes, he seems to have been impressed only by Hāfiz and Sāib in comparison to whose writings also his verses on the whole cannot be said to be very inferior on occasions if not throughout. I think this fact alone should be considered praise enough in favour of a Persian poet of Kashmir with all his disabilities to which a reference has already been made. A few instances in this connection, wherein the poet adopts their form, metre and rhyme, are cited below side by side with their verses for a comparison :—

Sa'dī :—

چه تربیت شنوم یا چه مصلحت بینم
مرا که چشم به ساقی و گوش بر چنگ ست

بخشم رفتهٔ ما را که مے برد پیغام؟
بیا که ما سپر انداختیم اگر جنگ ست

To what admonition should I listen or what counsel should I heed?
I whose eyes are directed towards the cup-bearer and ears attuned to the harp!

Who is going to carry our message to one
who has gone away from us in anger, saying,
"Come back we have thrown down the shield[1]
(*i. e.* surrendered) if it is a matter of war."

'Irāqī :—

ازاں زماں کہ خراباتئے دلم ربود
مرا ھوائے خرابات و نغمۂ چنگ ست

مریز خونِ عراقی و آشتی پیش آر
کہ آشتی بھمہ حال بہتر از جنگ ست

Since the time a tippler[2] has snatched away my
heart,
I have a desire for the tavern and the tune
of the harp.
Do not shed 'Iraqi's blood, rather adopt an
attitude of peace,
For peace under all circumstances is better than
war.

Jāmī :—

مکن بہ حلقۂ ما ذکرِ رشتۂ تسبیح
کہ گوشِ مجلسیاں بر بریشمِ چنگ ست

ز صلح و جنگِ کسانم غمِ تو فارغ ساخت
نہ با کسم سرِ صلح و نہ طاقتِ جنگ ست

---

1. Sipar andàkhtan—to throw down the shield, an idiom which means 'to surrender'.
2. Kharabáti—a haunter of taverns, a tippler-used for a beloved.

Do not make mention of the string of a rosary in our circle,
For the ears of the members of our assembly are attuned to the string of the harp.
Your love has delivered me from making peace or war with others.
I have no idea of making peace with or waging war against anyone.

Dairī :—

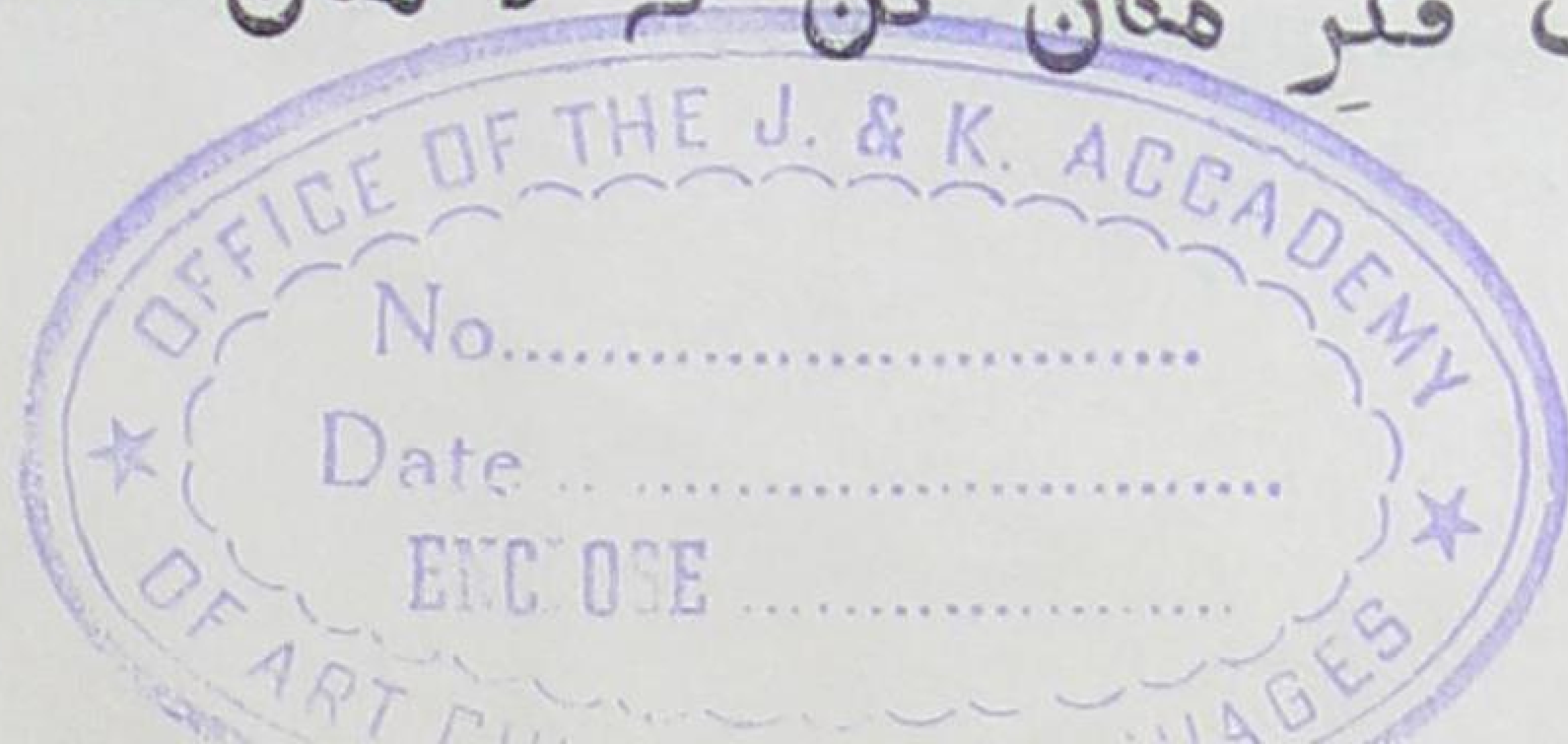
چساں بگوشِ دلم پندِ پیر مے سازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکش چنگ ست

فلک بترکِ ستم گفت و مہربان گردید
ہنوز ماہِ من آمادہ بر سر جنگ ست

How will the advice of the old man (preceptor) suit the ears of my heart,
When the charming tune of the harp has taken possession of me?
The sky has given up oppression and adopted an attitude of kindness,
But my moon (*i. e.* sweetheart) is still bent on war.

In this connection I am reminded of a beautiful verse of Zuhūrī which, though it does not possess a common rhyme with any of the verses given above, is in the same metre. It has pleased me and I hope may please some of the readers. It runs thus:—

ز دل محبّت خود مے بری ببر از تُست
ولیک فکرِ مکان کن کہ لا مکان تنگ ست

Thou art snatching away my love for thee from my heart, take it, it is thine,
But look for a place to accommodate it in, for the spacelessness is too narrow (for it).

Zuhūrī :—

شکر کز بندِ خودی دوش نجاتم دادند
مرده بودم به غمِ عشق حیاتم دادند

مستحقانه بدریوزه لبی بکشودم
عیشِ غم راحتِ محنت بزکاتم دادند

Thanks to God that last night I was delivered from the bonds of egotism (by the Fates),
I was dead but was restored to life by means of the sorrows of love.
I opened my lips (*i. e.* asked) for the alms as a deserving one,
The enjoyment of sorrow and the comforts of hardship were bestowed on me by way of charity.

Dairī :—

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوشدارو پے امدادِ حیاتم دادند

آتش عشقِ جهان سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

Last night I was given sugar from the sweet lips of my beloved,
It was a treacle administered to me to prolong my life.

I craved for the world-consuming fire of love,
But received only a spark of longing (for love)
by way of charity in the name of God.

Nazīrī:—

من کہ بر گلبن آشیاں دارم
چہ غم است از فنایے بال و پرم

بسکہ از شوقِ سینہ در جوشم
پایے تقدیم میکند بسرم

What do I mind losing my wings and feathers,
I who possess a nest on the rose-bough ?
I am extremely excited through my love within
the bosom,
My feet seeking precedence over my head.

Dairī.—

گفتم آیم ز شوق بال فشان
گرم رفت آنچناں کہ سوخت پرم

ترسم از سایہ ام زمیں سوزد
سایہ افگند عشقِ او بسرم

I said I should proceed to greet her with out-
stretched arms* with the warmth of love,
But she went away in such hot haste that my
feathers were consumed.
I am afraid the earth will catch fire through my
shadow,
For the shadow of her love is cast over my head.

---

* *Bal afshan* or *fashan*-with outstretched arms, rejoicingly.

Sāib :—

بر شکستی تا ز روے ناز دامانِ عتاب
آب شد دل از گُدازِ انتظار آیئنہ را

تا بہ حُسنِ ہرزہ گردِ او شود جائے دوچار
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را

Since thou prepared thyself* to show displeasure by way of coquetry,
The heart of the mirror turned into water through the anguish of waiting.
In order that it may come across her vagrant beauty at any place,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

Dairī :—

ماہ من زین بیش رُخسار عرق افشاں مپوش
آب مے گردد بچشمِ انتظار آیئنہ را
گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
"نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را"

O my moon (sweetheart) do not conceal thy perspiring face any more,
Tears begin to roll within the eyes of the mirror due to long waiting.
Perhaps it has seen the moving glance of a fairy-born in the dream,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

---

* *Daman shikastan*-to break the skirt, an idiom meaning to prepare for work.

Sāib:—

میشود هر لحظہ حسن او بہ نیرنگ دگر
مے تراود هر نفس زین پردہ آهنگ دگر

مرهمِ کافور از ناسازگاری هاے بخت
میشود بهرِ خراشِ سینہ ام چنگ دگر

گرچہ بیرنگ است صائب بادهٴ پُر زورِ عشق
زین قدح بر چهرہ ها میکند رنگ دگر

Every moment her beauty assumes a different aspect,
A new tune springs forth from this note every instant.
The camphorated ointment owing to the unwholesomeness of fate
Serves the purpose of another hand to scratch my bosom.
O Sā'ib although the invigorating wine of love is devoid of any colour,
It lends a new flush to our face out of this cup.

Dairī:—

تیغِ من چون سوسن از زنگار جوهر میدهد
نالہ ام از سُرمهٴ چشمت بآهنگ دگر

کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس
یک سرِ مو از دو گیسوے تو در چنگ دگر

ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر ست
بادہ را از قُرب گُلبرگ ترش رنگِ دگر

My sword yields a lustre out of its verdigris
like a lily,
While my cry is of a different tone through
the collyrium of thy eyes.*
How can I tolerate one of thy two tresses
being within the possession of another
Even for a moment, so long as the thread of
my life does not get snapped?
The cup of wine acquires a new brilliance in
her hand,
While the wine itself assumes a different hue
by its proximity to her fresh rose-petals (i. e. lips).

Sāib:—

ز بس آبِ صباحت صیقلی کردہ ست روئش را
نگہ صد جاے لغزد تا گُلے چیند ز رُخسارش
چہ خُرّم گُلستانے خوش بلند اقبال بُستانے
کہ از مژگانِ بُلبُل آب نوشد خارِ دیوارش

The lustre of comeliness has polished her face
to an extreme,
The glance slides at a hundred places to pluck
a rose from her cheeks.
What a happy rose-garden and a highly prosperous
orchard!
The thorns growing over its wall being saturat-
ed by the eye-lashes of the nightingale.

---

* Collyrium, when it comes in touch with the throat, causes a hoarse voice. The idea of the poet is that though in the ordinary course a sword becomes blunt through rust his sword assumes lustre through verdigris which is green, just as a lily acquires freshness through verdure. Similarly a man's voice becomes hoarse by collyrium ordinarily but his mournful cry gets clearer and produces a melodious note due to the collyrium since it is applied to the eyes of his beloved.

Dāirī :—

نزاکت آنقدرها جوش زد از رُوےِ گُلنارش
کہ از بادِ پرِ پروانہ گُل شد شمعِ رُخسارش

دِل دیوانہ ام را اشتیاقِ سیرِ گُلزارے ست
کہ مژگانِ پریزادست خارِ چار دیوارش

The tenderness manifested itself with effervescence on her fire-red face to such an extent
That the candle of her cheeks was extinguished by the gust of wind caused by the flapping wing of a moth.

My maddened heart yearns to take a stroll in a rose-garden,
The thorns of the enclosing walls of which consist of the eyelashes of a fairy-born.

Space does not allow me to give more instances of parallels in other metres and rhymes between Dāirī and other poets but the specimens cited above will, I believe, suffice to show his comparative skill in verse. Now let me give below a few more verses of the poet to show their general character which, of course, is based on the theme of love :—

ز فُرصتها سیہ مویم سفیدی آشکارا کرد
شب یلدائے ھجرت را دگر پایاں شود پیدا

کُجا آں مُرغ بر شاخِ بلندی آشیاں بندد
کہ ھردم رشتہ بر پائیش ز اُنسِ جاں شود پیدا

My black hair turned grey by gaining a lot of time[1]
A different termination of the longest night of separation from thee should appear.
How can that bird build a nest on the lofty branch
Which is every moment found foot-bound by its love of life?[2]

دیدم بخواب دوش بُتِ جامہ زیب را
در زر کشیدہ بود گریباں و جیب را
برداشت پردہ از رُخ و بند قبا کُشاد
صد پارہ کرد جامۂ صبر و شکیب را
گُفتم نگاہِ لطف ز حالم منہ دریغ
گُفتا بصدق گوش نفُورم فریب را
گُفتم کہ عیب دار ز سر تا قدم منم
گُفتا خموش باش کہ من پوشم عیب را

Last night I saw the beloved in a dream adorned with a garment
Having its hood and breast-collar embroidered in gold.

---

1. *Shab-i-yalda* the longest night of winter. The black hair has been used in view of the darkness of the night and the grey hair to denote the whiteness of the dawn which stand for the termination of the night.

2. The idea of the poet is that one who holds his life dear and does not possess a spirit of self-sacrifice cannot aspire to achieve greatness.

She lifted off the veil from her face and unloosed the ties of the garment
Tearing into a hundred pieces the cloak of my patience and peace of mind.
I said, "Pray do not grudge me a favourable glance situated as I am!"
She replied, "Try to be upright for I hate trickery (beguilement)."
I said, "I am full of defects from head to foot."
She said, "Hold your breath; I shall conceal your faults."

ندانم شوخ مژگان کہ بر مے سایہ انداز ست
بط مے را ببالِ موج مے اندازِ پرواز ست

I do not know whose roguish eyelashes have cast a shadow on the wine,
The goblet of wine intends to steal away with its waves.

سُرمہ در چشمِ سیاہِ یار گیرم هست نیست
عکسِ لعلش در مے گلنار گیرم هست نیست
با خیالِ بیوفائی ہاے ایامِ بہار
نو گلِ خنداں دریں گلزار گیرم هست نیست
باکہ گویم رازِ دل یا رب کہ باور مے کند؟
چوں پری در شیشہ ام دلدار گیرم هست نیست

I admit that there is collyrium in the black
eyes of the beloved but it is not visible.
I admit that there is a reflection of her rubies
(*i. e.* red lips) in the fire-red wine but it is not
visible.
In view of the faithlessness of the spring-season,
I hold that the newly-blossomed smiling rose in
the garden, in spite of its appearance, does not exist.
To whom should I divulge the secret of my heart
O God! who will believe me?
I affirm that my sweetheart is within my flask
(*i. e.* heart) like a fairy but she is not visible.

صبح ازل تبسّمِ دنداں نمائے کیست؟
شامِ ابد تسلسلِ زُلفِ دوتائے کیست؟
دُنیا ز دامنِ کہ غبارے ست ریختہ؟
نہ اطلس سپہر سراپردہ ہائے کیست؟

Whose grinning smile constitutes the morning of
eternity past?
And the series of whose curly tresses comprises
the evening of eternity future?*
From whose skirt is this dust removed that
appears in the form of the world?
And whose pavilions are the nine satin-like pieces
of the heavens?

The following ghazal which I give below in full is remarkable for its flow, idiomatic language and forceful expression. The beauty of the original, however, cannot be maintained in the translation which generally

* This is one of the beautiful verses of the poet.

detracts much from a language especially in the case of verse :- -

رشتهٔ جانم گره باموے پیچان تو بست
غنچهٔ دل عهد یکرنگی به پیکان تو بست

از دلِ سنگین خوبان توده‌ها موجود اند
باغبان روزے که دیوارِ گلستانِ تو بست

وا مکن بند قبا امشب به بزمِ بوالهوس
دست من روزِ ازل پیمان بدامانِ تو بست

میکشی از جوئبارِ چشمِ من داماں عبث
آتش گل راه شمشاد خرامان تو بست

تا بگوشِ دل نشد فریاد جان من بلند
پرمگر از سرمهٔ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست

بخیه ام بر روے کار از شوخ چشمیها فتاد
سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرها در پیشگاهت کرده نقّاش ازل
صورتے از رنگ معنی‌ها به ایوان تو بست

زیرِ لب دیری حدیثِ عشق میگوئی مگر
سرمهٔ چشمِ که لب‌هاے غزلخوانِ تو بست

The thread of my life twined itself into a knot
with thy curly hair,
And the bud of my heart entered into a covenant*
of harmony with thy arrow.

*Ahad bastan or Ahad-o-paiman bastan, to enter into a covenant.

Since the day the gardener raised a wall[1] round thy garden,
Heaps of stones are left behind from the hearts of (other) stone-hearted beloveds.
Do not unloose the band of thy tunic tonight in the company of the capricious lover;
My hand has entered into an agreement with thy skirt on the day of eternity past.
Thou art withdrawing thy skirt in vain from the flowing stream of my eyes,
The path of thy strolling box-tree (*i. e.* graceful stature) has been blocked by the fire of the rose.[2]
My soul's cry has not been loud enough to reach the ear of the heart,
O tyrant it seems that the arrow of thy eyelashes has attached the feathers of collyrium to it.[3]
The shameful secret of casting my impudent looks was disclosed,[4]
The needle of my eyelashes caused the rent of thy collar to be stitched.[5]
The Eternal Painter was absorbed in deep thought in thy portico

---

1. *Diwar bastan*-to erect a wall. The poet means to say that on the day the gardener (i. e. the Gardener of Destiny) erected the wall of his beloved out of the stones of the hearts of other beloveds, heaps of them were left behind which now represent the stony hearts of the worldly beloveds.

2. *Rah bastan*— to obstruct the passage, to block the path.

3. *Par bastan*— to fasten or attach a feather.

4. *Bakhya bar ruy-i-kar uftadan*— an idiom which means to disclose a shameful secret.

5. *Chak-i-giriban* bastan— to stitch the rent of the collar, to close it.

Before he drew a portrait[1] in the colour of realities on (the walls) of thy palace.

O Dairī! you are once again talking of love in a muttering tone,[2]

The collyrium of whose eyes has sealed your ghazal-writing lips?[3]

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
مار زُلفم قانعم از گنج بر رُخسارِ دوست
لالہ برسر پاے بر آتش بہ سیرِ باغ بود
داغہا دارم بدل از گرمیِٔ رفتارِ دوست
مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرائش ست
ذرّہء گُفتم ہنوز از زینتِ بازارِ دوست
اے صبا باور خدا را کُن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

I am independent of silver and gold (*i. e.* riches); my silver and gold lie in the sight of my sweetheart.

I am the snaky curl being satisfied with the cheeks of my beloved irrespective of any treasure.[4]

The beloved was taking a stroll in the garden having her head decorated with anemones and placing her feet on fire (*i. e.* in a restless and hasty manner)

---

1. *Surat bastan*— to draw a portrait; to assume a form; also to be possible.
2. *Zeer-i-lab guftan*— to mutter, to mumble, to whisper.
3. *Lab bastan*— to be silent, to close or seal the lips.
4. In this verse there is a reference to an old popular belief according to which it was supposed that dragons were found over the buried treasures and guarding them.

A number of scars has been left on my heart on account of her speed in hot haste.
The rising place of the sun is a stall without any decoration,
I have yet only described a particle of the adornment of my beloved's market.
O breeze! for God's sake believe me, the new spring of life is a burden to my mind
In the absence of the languid narcissus (lovely-eyed beloved).

از پرده کشید عاشقان را
روئش کہ ھنوز در نقاب ست

از آتش عشقِ ماہ رویاں
اینِ خانہ تمام آفتاب ست

بشتاب بدیدن گلستان
رنگِ گل و لالہ را شتاب ست

Her face, which is still veiled,
Has caused the lovers to be discovered.
Due to the fire of love of the moon-faced ones (*i. e.* beloveds)
This house (*i. e.* the world) is overflowing with lovers.

Hasten to enjoy the sight of the garden,
For the beauty of the roses and tulips is in its prime.

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر
ماجرایِ چشمِ تر خواهم نوشت

The hearts of the generous-minded will be offended
If I were to give an account of my tearful eyes.*

* The poet says that he sheds tears more profusely than the generous-minded give away things in charity.

خسروا از سختیء خارا مناز
کوهکن را جان شرین در تن است

O Khusraw! do not be proud of the hardness of the granite-rock
For the mountain-digger (Farhād) yet possesses, sweet (Shīreen's) life in his body.*

آتشِ گل را بہ سحرِ غمزہ آخر آب کرد
آب و رنگ نوبہار آں گل باین نیرنگ ریخت

خندہء دنداں نماے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دنداں شبنم از دہان تنگ ریخت

آں ستمگر دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خون گرمم جامِ مے از چنگ ریخت

در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نبود
جذبہء شوقم کلاہ نخوت ہر شنگ ریخت

* The romance of "Sheerin and Khusraw" is well known. Sheerin, an Armenian princess married to the Persian king Khusraw, was the sweetheart of a stone-cutter Farhád who was promised the hand of Sheerin by Khusraw on the condition that he would cut down the mountain Bistún into a drain through which the milk of the she-goats stationed on the mount..in could be brought up to Sheerin's palace without any difficulty. Farhād is said to have agreed to it and worked at the digging day and night carving the images of Sheerin along the passage from place to place. When Khusraw learnt that Farhád had fulfilled the condition imposed by him which he never thought could have been fulfilled, he gave out that Sheerin was dead. On hearing the news Farhád committed suicide while Sheerin too at this report had a fall from her house and passed away. The poet means to say that Khusraw was mistaken in thinking that Farhád could not cut down the granite-rock. The spirit of Sheerin working in his veins could perform wonders. The word "koh-kan" (i. e. the mountain-digger) has been used for Farhád by which name also he is known.

After all she dissolved the fire of the rose with the enchantment of her coquetry,
Thus the elegance of the spring was put to shame by that rose (*i. e.* sweetheart).
The grinning smile of the beloved on the outskirts of the garden
Caused the bud to shed the dew-drops like teeth from its narrow mouth.
Last night the tyrant (unkind beloved) went away intoxicated from the assembly of merry-makers,
And dropped the cup of wine from her hand with the intention of shedding my warm blood.
It was not easy to enter into her inaccessible sanctuary,
But the passion of my love removed the cap of pride from the head of every sentinel.

پیوندِ جانِ منِ به غمِ روزگار نیست
این رشتہ را بطرّهٔ ساقی تسلسُل است

My soul is not associated with the sorrows of time,
This thread (of my life) is entwined with the tresses of the cup-bearer (i. e. the beloved).

آسماں از سردِ مہری عاقبت رسوا شود
بستہ ام دل را بگیسوے بت آتش مزاج

In the long run the sky will be ashamed of its cold treatment,
I have fastened my heart to the tresses of a fiery-tempered beloved.

از تماشاے رُخِ آں نازنین پرہیز کُن
کین چراغ از بادِ دامانِ نگہ گُل مے شود

Abstain from enjoying the sight of that delicate-
bodied one (sweetheart),
For this lamp gets extinguished by the gust of
wind caused by the flapping of a side-glance.

چہ رنگ است اینکہ از نیرنگِ رُخسارِ عرقناکش
زآتش آب خیزد شعلہ سر از آب بردارد

What a colour is this that through the miracle
of her perspiring cheeks,
Water rushes forth from fire and the flame
emerges from water.*

آمد آں گُل پیرھن نظّارہ را گلچین کُنید
پنجہء مژگاں زِ گُل چیدن چو گُل رنگین کُنید
بر کمانِ آسمان زہ بست و تیر انداز شد
قوّتِ بازوےِ تیر انداز را تحسین کنید

That rose-garmented beloved has appeared, let
your beholding act as a gatherer of roses.
Make the claw of your eyelashes coloured like
the rose by plucking the roses.
She strung the bow of the heaven and acted
as an archer,
Admire the strength of the archer's arm.

بستہء زنجیر چوں دیوانہ شد پاےِ خیال
ھر کجا خواب آں پری بر مسند سنجاب کرد

Wherever that fairy (*i. e.* beloved) slept on an
ermine bed

* Here 'fire' stands for the glow of the cheek and 'water' for the perspiration.

The feet of thought were fettered like those of
a madman.[1]

عاقبت زاهد تمنائے مے گلرنگ کرد
شیشۂ مے در شکستِ توبہ کارِ سنگ کرد

After all the ascetic yearned for the rosy wine,
The flask of wine played the part of a stone
in breaking his vow.[2]
My heart has not been trampled by sorrow
caused by the afflictions of the world,
My mirror grappled with the rust as Alexander's
mirror worked against the Ethiopes.

صبح است و گلفروش ببازار مے رود
گل زر بکف بطرزِ خریدار مے رود
مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد
سروِ روانِ من چو بگلزار مے رود

منصور را بمدرسۂ درد مے بریم
طفلے ست نے سوار کہ بر دار مے رود
مویم سفید گردد و اُفتد بچشم موئے
از خاطرم کجا کمرِ یار مے رود

It is morning and the florist is going to the
market,

1 This verse involves a double meaning. Firstly, it means that the thought of the lover visited that fairy-like beloved wherever she fell asleep and went mad, since it was supposed that one who saw a fairy went mad. The feet of thought were therefore fettered. Secondly, that since the fairy (i. e. the beloved) was asleep, the thought was bound by feet so that it might not disturb her.

2 This is also one of the beautiful verses of the poet.

The rose, like a customer, approaches her with money in its hand.
As soon as my moving cypress (i. e graceful-statured beloved) goes into the garden,
The cypress tree vanishes like a sigh from the stream-bank.
Let us conduct Mansur[1] to the school of the pangs (of love),
In mounting the gallows he is merely acting as a child riding on a reed-cane.
My hair is turning grey and the superfluous eyelashes are growing in my eyes,
But how can the picture of my beloved's waist leave my mind? [2]

عشقش دلِ غمین مرا غم گداز شُد
عُمرم به بحثِ زُلفِ درازش دراز شُد
از نیم ناز مستِ طرب کرد ساقیم
پیمانه ام ز منّتِ مے بے نیاز شُد
کارم رسیده بود ز بس تشنگی بجاں
یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

Her love became a melter of my heart's sorrows.
My life was prolonged by talking about her long tresses.
The cup-bearer enraptured me with half a blandishment.
My measure has become independent of the obligation of wine.

---

1 Mansúr bin Halláj was the celebrated mystic of Baghdad who is said to have realised God and uttered the formula (I am the Truth i. e. God) for which he was barbarously executed in 922 A. D.

2 The thinness of waist is a mark of beauty according to the Persian poets and it is compared to a hair.

On account of extreme thirst I was at the point of death,
But my beloved came to my help with the water (*i. e.* brilliance) of her dagger.

حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ حشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

The world-consuming beauty of that moon (*i. e.* beloved) is the sun of the Doomsday,
It is for that reason the lovers are free from rendering an account (of their deeds) on the Day of Reckoning.

روی بکوےِ رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقاں تاچند
پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر
بجامِ لالہ کشی آبِ ارغواں تاچند

How long wilt thou continue going into the streets of (my) rivals in a state of perspiration ?
And how long will the pearls of the tears of lovers go on falling on the ground ?
Hold a cup of my blood in this garden, after all
How long wilt thou quaff the purple-water (*i. e.* the wine) in the cup of a tulip ?

آفتاب از بس طرب طرفِ کُلہ خواہد شکست
ماہِ من چوں پردہ بر رخسارِ تاباں افگند

The sun will feel elated with joy*

---

* *Taraf-i-kulah shikastan* — to bend the rim of a hat, an idiom which means to be overjoyed. The idea of the poet is that when the beloved hides her face under a veil the sun can manifest its splendour which would otherwise be overshadowed by her beauty. Hence the sun is overjoyed.

When my moon will draw a veil over her resplendent face.

یار با کوہ دگر ہمسر و ہمشانم کرد
بر سرم تیغ زد و لالہ بدامانم کرد

My beloved has once again exalted me to the lofty position and grandeur of a mountain,
She has applied the sword to my head and filled my skirt with anemones.*

بے سبب دیری نہ کردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

O Dairī ! I have selected the corner of the desert and this is not without a reason,
The city is in danger of being flooded due to my (tear-shedding) eyes.

چشمِ فتّانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاہے صلح مے سازد پئے جنگِ دگر

شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیٔ دیری چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

Thy bewitching eyes are adopting an attitude of peace every moment in a miraculous way,
By means of a glance only with a view to declare a war anew.
Dairī emptied the flask but his eyes are set on the cups of his rivals,
His intoxication in no way less than the reason and wisdom of others.

---

* The sword represents the ridge of the mountain and the anemones which grow on the hillside stand for the blood-drops shed by the sword.

قطره هاے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتہ آرے گوهر غلطاں عزیز

بیخبر پیرے کہ از لولوے لالاے دل است
داند از بیدانشی ها گوهر دنداں عزیز

آرزو مند گل بے خار از باغ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گل خنداں عزیز

معنی رنگیں برایم نو گل است و نو بهار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

We hold our tear-drops dearer than our life,
Indeed the rolling pearls are dearer than the thread.*
The old man who is unaware of the lustrous pearls of the heart,
Owing to his ignorance and folly loves the pearly teeth.
I yearn for a rose devoid of a thorn from the garden of my heart
For, O my friends! in my opinion the freshly-blossomed smiling rose is not worth much.
For me a beautiful idea is the freshly-blossomed rose and the new spring,
I am not a nightingale to be attracted by the rose or the sweet basil.

اگر شمع ست میکاهد و گر مینا ست میغلطد
بہ پیش قامتش در بزم ها مشکل قیام کس

If there is a candle it becomes smaller and if it is a goblet it tumbles down,
In our assembly it is difficult for any one to match her stature.

1. 'Rolling pearls' stand for tear-drops and the 'thread' for life.

مطلب از سیر جهانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برائے طرّهٔ یار است و بس
بادهٔ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

My object in traversing the world is merely to see the sight (of my friend);
This distraction (of mine) is only for the sake of the beloved's tresses.
The azure sky has not poured the wine of enjoyment into my cup.
But my heart is delighted with the wine-coloured (*i. e.* red) lips of my sweetheart,

بے رُخت رنگِ بہار اے گُلِ خنداں آتش
دود بوئے گُل و گُل شعلہ گُلستاں آتش
آں پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند
کہ زند رشک بہ کاشانۂ یاراں آتش
لالہ را نعل در آتش کمرِ کوہ فتاد
گرمئ داغِ دلم زد بہ بیاباں آتش

O smiling rose! the comeliness of the spring is a fire in the absence of your face.
The smell of the rose is a cloud (of smoke), the rose a flame and the rose-garden a fire.
May that fairy-faced one not knock at others' door
So as to set the fire of envy to the house of friends (*i. e.* lovers).

The anemone has become restless on the hill-side,
For the heat of my heart's scar has set the desert on fire.[1]

هر شعلہ گُل است و دود سُنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

Every flame is a rose and the smoke a hyacinth,
O you who are unaware of the new spring-time of fire.

دلِ من آب شد در خوں نشست و نیست آرامش
اگر بلبل نرنجد شبنمِ گل مے نہم نامش
کُجا لطفِ کفِ ساقی تواند رفت از یادم
بجائے رشتہ بر اُنگشت پیچیدم خطِ جامش

My heart turned to water, welters in blood and knows no rest,
If the nightingale does not take offence, I would call it the dew-drop on the rose.[2]
How can the favour of the cup-bearer's hand escape my memory?
I have stroked the line of his cup with my finger (to aid my memory) instead of using a string.[3]

---

1. *Na'l dar atash*— an idiom meaning to be restless. The poet means to say that due to the scorching heat of his heart's scar the desert caught fire in such a wild manner that the anemone even though situated higher on the hill-side felt insecure and was, therefore, restless.
2. This is another beautiful verse of the poet and is rather original both in thought and execution.
3. *Rishta bar angusht pechidan*— to tie a string round the finger. It is a practice with some people to tie a piece of string round a finger to remember a thing.

چرا در فکرها مانم کہ بستاند اجل جانم
کُنم این رشتہ را پیوندها با تارِ گیسوئش

بهایِ استخوانم جوهری لعل و جواهر گُفت
کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوهردارِ ابروئش

Why should I cherish anxieties about losing my life at the hand of death?
I shall fasten the thread (of my life) to the strands of her tresses.
The jeweller declared the gems and rubies to be the price of my bones,*
For I have been sacrificed by the glittering sword of her eyelashes.

آن سروِ ناز با قدِ دلجو بیکطرف
زین چشمِ آب خیز روان جُو بیکطرف

از وحشتِ دام بہ بیابان خبر کہ کرد
مجنون بیکطرف شد و آهُو بیکطرف

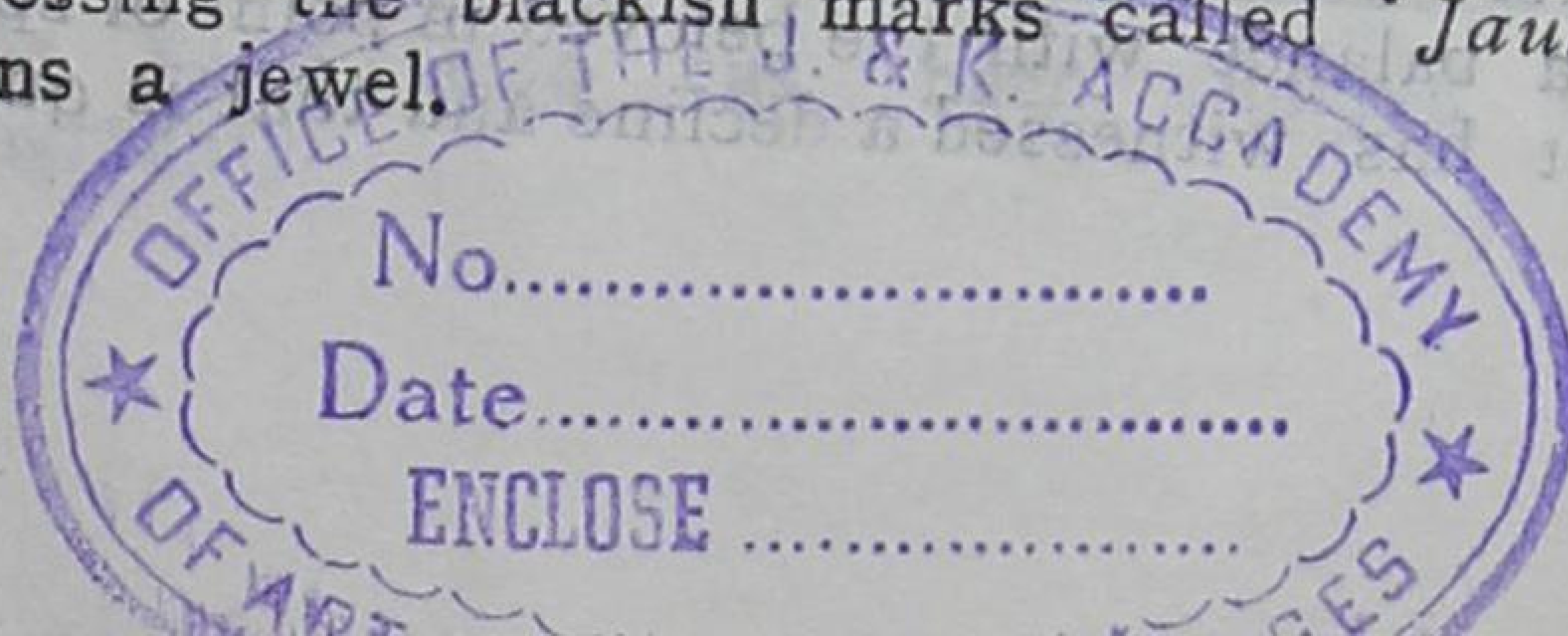
خورشید را وبال بہ میزان روا بود
با یار پلہ شد بہ ترازُو بیکطرف

دیری ز شوقِ مصرعِ صائب دلم شگُفت
"گُلها تمام یکطرف آن رُو بیکطرف"

That delicate cypress (graceful beloved) stands on one side with her charming stature,
While a stream is flowing from these tear-shedding eyes of mine on the other.

---

* *Tegh-i-jauhar dar*— a bright, glittering or well-tempered sword, possessing the blackish marks called '*Jauhar*' which also means a jewel.

Who has communicated the news of the madness of my heart to the desert?
Majnun[1] has departed in one direction and the deer in the other.
Since the sun has tried to maintain an equilibrium with the beloved in the scale-pan of the balance,
It is fair if the former is in the descendant while in the Sign of Libra.[2]
O Dairī my heart is delighted with the fervour contained by the (following) hemistich of Sāib :-
"That rose (*i. e.* beloved) is a match from all the roses put together."

As will be seen from the last verse given above, of which the second hemistich has been borrowed by the poet, he has composed this *ghazal* in imitation of Sāib and in my opinion with great success. It would be interesting to compare the two poets here, but since unfortunately no rhyming-word is common in their verses a comparison is not of much use. On the whole, however, there is not much difference between them with regard to their respective merit. In this connection, the reader may find the following verse of another Kashmiri Pandit poet Pt. Sat Rām Baqāyā "Baqā" of interest, which, though it does not contain a rhyming-word common with that of either that of Saib or Dāirī, is also not without grace. It runs :—

1. Majnún, which literally means insane or mad, was the name of the lover of Laylá whose story is given in the poetical romance of "Laylá and Majnún" by the celebrated poet Nizámi. Majnún is said to have roamed about in the desert in search of Laylá. A deer also is a haunter of deserts.
2. In this verse the poet has used two words "Mizán" and "Tarázú" both of which mean a 'balancc' or scale but the former means also the Sign Libra in which while tho sun enters it, it is in the descendant according to the astrologers. The poet says that since the sun wanted to maintain a balance with the beloved in point of splendour and beauty it has witnessed a decline and that is quite fair.

تا پردہ برفتاد ازآں رُو بیکطرف
یکسو پرید رنگ ز گُل بُو بیکطرف

As soon as the veil was lifted up from that face to one side,
The colour of the rose took to flight in one direction while its scent departed in the other.

حلقۂ بیرونِ در چشمِ سمندر امشب ست
شعلہ خوے دوش یارب زد درِ کاشانہ ام

The knocker outside the door has turned into the eye of a salamander tonight,
For O Lord! a flaming beauty knocked at the door of my house last night.*

از بہرِ خدا پند مگوئید بگوشم
کز حلقہ بگوشانِ بُتِ بادہ فروشم

اُفتادگی شمع شد از تیز زبانی
استادہ ازانم کہ دریں بزم خموشم

از غیب بگوشِ دلم آورد شروشے
دیری تو قدح نوش کہ من عیب بپوشم

For God's sake do not whisper advice into my ears,
For I am one of the slaves of the wine-selling beloved.
The fallen state (*i. e.* the reduced condition) of the candle is due to the sharpness of its tongue (burning wick),
I stand erect because I am silent in this assembly.

---

* This verse also has been admired by critics for its originality.

The angel of the unseen realm communicated
the (following message) to the ear of my heart:—
" O Dairī ! go on thou drinking the wine-cup ;
I shall conceal thy faults."

عشق ورزیده ام و چشمِ ترے یافتہ ام
چشمِ بد دور کہ کانِ گُہرے یافتہ ام

میدهم دل بہ ضعیفاں ز کلامِ شیریں
مژده اے مور کہ تنگِ شکرے یافتہ ام

چہ کند دامِ خمِ طرّهٔ ساقی امِشب
کہ ز موج بطِ مے بال و پرے یافتہ ام

حیف باشد کہ کنم شِکوهٔ اشک و رُخِ زرد
منکہ از دولتِ غم سیم و زرے یافتہ ام

I practised love and secured tearful eyes,
I have discovered a mine of pearls-may the evil
eye be far from it!
I inspire the hearts of the weak (insignificant
ones) with courage through my sweet verses,
Happy news to you O ant ! for I have got an
ass-load of sugar.
What will the snare of the curly locks of hair
of the cup-bearer do tonight ?
For due to the waves of the wine-goblet I have
secured wings and feathers.
It would be a pity if I complain of tears and
a pale face,
I who have procured silver and gold out of the
wealth of sorrow. *

---

* 'Tears' stand for silver and 'pale face' for gold.

خمِ کمندِ خود از گردنم مدار دریغ
شکارِ لاغرم اما ز صید گاہِ تو ام

Do not grudge my neck the loop of thy noose,
I am insignificant game no doubt but belong to thy hunting-ground.

باغباں رخنۂ دیوار عبث مے بندی
دل بہ صد راہ رود سوئے گُلستاں از من

O gardener ! you are closing the chink of the wall in vain,
My heart is leaping forth from me towards the garden through a hundred passages.

سرو را همسر نوشتم با قدِ دلجوئے او
تا بروں نارد دلم را شانہ از گیسوئے او

I declared cypress to be her equal in her graceful stature,
In order that the comb may not throw my heart out of her tresses.*

ز عکسِ چشمِ شوخش موج خیز است آبِ آئینہ
غلط گفتم باندازِ گریز است آبِ آئینہ
بخود بینی چہ رو آرم کہ سر بازی تماشا نیست
ز عکسِ ابروانش تیغ تیز است آبِ آئینہ

* Here there is a reference to the fact that combs used to be made of the cypress wood. The poet says that though the cypress cannot be called as graceful as the stature of the beloved, yet he has done so only to flatter it in order that his heart which is involved in the tresses of the beloved may not be thrown out by the comb made of the cypress wood.

نمیدانم ز عکسِ رویِ گلفام کہ گلچین است
کہ دامان نگہ را رنگ ریز است آبِ آینہء

بزیرِ سایہء مژگانِ شوخش بسکہ بیتاب است
بہ بندِ آہن است و در گریز است آبِ آینہء

نبود است اینچنیں حکمِ سکندر در جہاں جاری
کہ از دست تو کج دار و مریز است آبِ آینہء

The lustre of the mirror produces waves on account of the reflection of her roguish eyes,
Nay I am wrong, rather the lustre is in a mood to run away.
How can I attend to egoism (literally to see my face) when sacrifice is not a mere sport?
The lustre of the mirror is a sharp sword by reason of the reflection of her eyebrows.
I do not know from the reflection of whose rosy face the lustre of the mirror is a gatherer of roses
For it is shedding colour from the side-long glance.
The lustre of the mirror in spite of having steel fetters is fleeing *
Being extremely restless under the shade of her roguish eyebrows.
Alexander's command was not so prevailing in the world

---

* In the early times mirrors used to be made of steel and it is with reference to this that the poet uses the words "steel fetters".

As the lustre of the mirror in thy hand with regard to the order:- "Hold it bending but do not let it fall".*

چه خورم باده ملول است ز من شاهد بخت
زین غبار است مے ناب تراب آلوده
بے سبب بسترم امروز گل و نسرین نیست
خار مژگاں هم شب بود گلاب آلوده

How should I take wine? the beloved of my fate is displeased with me.
It is due to this displeasure (literally dust) that the pure wine has become mingled with dust.
It is not without reason that I possess a bed of roses and jonquils today.
The thorns of the eyelashes were besmeared with rose-water throughout the night.

چرا بهتان واعظ را کنم تکرار در مجلس
جواب جاهلان استاد من گفتہ است خاموشی

Why should I repeat in the assembly the calumnies indulged in by the preacher?
My master has said, "The answer to the ignorant should be silence".

---

* In this verse there is a reference to the order of a king of the old times who asked a slave of his to hold in his hand a cup full of water in a bending way but not allow the water to fall. The slave was at a loss to understand as to how he should carry out such an impracticable order and expressed his inability to do so Here Alexander has been used for the king. The poet means to say that the orders of the king could not be carried out but the lustre of the mirror does carry out such an order of the beloved inasmuch as it bends low but does not fall away.

فگندم در صف شیراں پۓ صید سخن ہوئے
دلِ صد چاکِ من دامِ خیالِ تازہ آہوئے

I raised a cry of ho ho before the line of lions
to prey upon an idea,
My heart rent into a hundred pieces is a snare
to entrap the thought of a young deer
(lovely-eyed sweetheart).*

Dairī sometimes plays the role of a moralizer and instructs us in the ways of right conduct according to his own views. Here are a few examples.-

مُکن تیز بر غیبتِ کس زباں را
مرنجاں حضورِ دلِ عارفاں را

مباش ایمن از صولتِ جذبۂ دل
کہ ریز آورد بر زمیں آسماں را

مُکن گفتگو بے ادب با بزرگاں
مُجنباں ملرزاں زمیں و زماں را

Do not be sharp-tongued in backbiting anyone,
Do not disturb the peace of mind of the gnostics.
Dot not be secure against the violence of the
heart's zeal,
For it pulls down the sky to the earth.
Do not talk to the elders in an unmannerly way;
Do not cause a shock and shaking to heaven
and earth.

از اجل غافل ز روباہ بازیٔ دنیا مشو
شیر گیری نیست چشمِ خفتۂ خرگوش را

* The 'line of lions' probably stands for great poets.

Do not be heedless of Death through the deceptive ways of the world,[1]
The eyes of a heedless hare cannot capture a lion.

کس دریں باغ کسے را چہ کند ہمراہی
سرو پا در گل و گل پا برکاب است اینجا
واعظ شہر غلط گفت کہ فرداست حساب
بیوقوف است کہ امروز حساب است اینجا

How can anybody accompany a man in this garden (*i. e.* the world)?
The feet of the cypress are stuck in the mire and the rose is about to depart from here.
The preacher of the city was wrong to declare that the account of one's deeds is to be rendered tomorrow (*i. e.* on the Judgment Day);
He is a fool (to say so) for the accounts are calculated here (*i. e.* in this world) today.

از سود زیاں پدید آمد
بازار چو گرم شد دوکاں سوخت

Loss has accrued from gain,
As soon as the market became brisk, the stall caught fire.[2]

اگر زرہ نبرد دیو نفسِ آمارہ
نگینِ خاتمِ جم نقشِ پائے پیرِ من است

1. *Rubah-bazi*- the sly and cunning ways of a fox *i. e.* deceptive ways.
2. Here the translation cannot convey the idea of the poet even roughly. In the second hemistich '*garmiye bazaar*' which has been translated by the words 'briskness of the market' and literally means 'the heat of the bazaar', has been used not only in the sense given above but made use of, in its literal sense also with the object of causing conflagration to the worldly goods which a man accumulates with great earnestness. The 'stall' has been used for the world.

If the devil of concupiscence does not lead me astray,
The foot-print of the old man (spiritual guide) is for me a stone of Solomon's ring.*

خاک بر سر عاقبت چون گنجها خواهند بود
خواجگان بیهوده دائم آرزومندِ زر اند
پے برند آخر بگنج حسنِ بے پایان دوست
در جهان آنانکہ عاری از تمنّاے زر اند

Since the treasures will return to the earth after all,
Lovers of wealth cherish a desire in vain to obtain riches for ever.
Those who are free from the desire of riches in the world,
In the long run succeed in finding a clue to the treasure of God's infinite beauty.

تا نقشِ بندگی نہ زنی بر نگینِ دل
اے نامجوے دهر مجو نام زینهار
گُلبانگ کش ز کلبۂ درویش کامیاب
از منعمان دهر مجو کام زینهار
خوابِ دراز سلسلہ جنبانِ مرگ است
یک شب مخُسپ تا سحر از شام زینهار

So long as you do not engrave the stone of the heart-ring with service.

---

* *Jam* is used as an abbreviated form of Jamshid as well as for Solomon. Here the word has been used for the latter. King Solomon is said to have been in possession of a magical ring by means of which he held under his control all sorts of creatures.

O seeker of worldly fame! never hanker after
a name.
Extract benedictions from the hut of a successful
dervish,
Do not ever expect your wishes to be fulfilled
by the worldly rich.
A long sleep knocks at the door of death,
Do not sleep even for a single night from
evening till morning.

چشمِ امداد ز کس نیست کہ مرہم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کنم اخترِ خویش

I cherish no hope of help from anyone in the
application of a balm,
Let me regard my own stars as cotton for the
scars of my heart.

ز بیوفایٔ یارانِ دہر مے ترسم
نہ از کواکب و نے از سپہر مے ترسم

I am afraid of the faithlessness of worldly friends,
And not of the stars or the sky.

It is not unusual for a Persian poet to talk vauntingly of his merit and declare himself superior to others, whether he actually holds such a position or not. Though self-praise is no recommendation, as the well-known maxim says, and should be rather treated cautiously, yet such a practice on the part of a Persian poet has never been looked down upon nor even objected to by the critics, but rather admired if the vaunter has been able to couch his boast in dignified language. A poet does so generally in the *Maqta*, *i. e.* the closing verse of a poem in which he uses his nom-de-plume. Besides some of those poets of great fame who gained notoriety for their pedantry such as

Khāqānī and 'Urfī', even some of the popular poets of great eminence like Nizāmī of Ganjā and Hāfiz of Shīrāz have not desisted from such a practice. Let me here quote only a few such verses out of many from the *Diwan* of Hāfiz:-

غزل گُفتی و دُر سُفتی بیا و خوش بِخوان حافظ
که بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثُریّا را

Thou hast composed a *ghazal* and strung pearls;
O Hāfiz! come and sing it sweetly,
So that the sky may present the string of the
Pleiades as an offering to thy verse.

حسد چه مے بری اے سست نظم بر حافظ
قبولِ خاطر و لطفِ سخن خداداد ست

Wherefore do you envy Hāfiz, O you poetaster!
An apt genius and a graceful style are God-
given gifts.

در آسمان چه عجب گر ز گُفتهٔ حافظ.
سماعِ زهره برقص آورد مسیحا را

What wonder if in the heaven through the words
of Hāfiz
The song of Venus should make Christ dance?

حافظ حدیث عشق تو از بسکه دلکش است
نشنید کس که از سرِ رغبت زبر نه کرد

O Hāfiz! thy love-song is extremely delightful,
There is none who heard it and did not com-
mit it to memory with great delight.

شعرِ حافظ همه بیت الغزلِ معرفت ست
آفرین بر نفسِ دلکش و لطفِ سخنش

Every verse of Hāfiz is the royal couplet of a
ghazal on Divine knowledge,
Let his delightful utterance and graceful style
be admired.

ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ
بقرآنے کہ اندر سینہ داری

I swear by the Qurān which thou possessest
within thy bosom (*i. e* rememberest by heart)
O Hāfiz! that I have not seen a better verse
than that of thine.

حافظ حدیثِ سحر فریب خوشت رسید
تا حدِ مصر و شام و باقصاےِ روم و رے

O Hāfiz! thy magic-deceiving delightful topic
has reached
The confines of Egypt and Syria and the boundaries of Rum and Ray.

ز شعرِ حافظِ شیراز میگویند و میر قصند
سیہ چشمانِ کشمیری و تُرکانِ سمرقندی

The black-eyed ones (*i. e.* beauties) of Kashmir
and the Turks* of Samarqand
Recite the verses of Hāfiz and begin to dance.

Dairī, likewise, boasts of his poetry in preference to others. The following are only a few instances :—

* A Turk is the term used in Persian for a sweetheart by reason of his fair complexion and wanton cruelty for which he is notorious. These qualities characterize a beloved.

در چمن دوش چه خوش بلبلِ شیدا میگُفت
دیری احوالِ تو خوش باد که شعرت حالیست

How sweetly did the love-lorn nightingale sing in the rose-garden yesterday to the following effect:-
"O Dairī! may thou be happy for thy verse is ecstatic."

یک سحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مُرغِ خوش آهنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

One morning Dairī was reciting a *ghazal* (of his) by the side of a rose-garden,
The sweet singing bird of the rose-bed was struck dumb just like a nightingale in a painting.

هند را تسخیر کردم دیری از تیغِ زبان
زین غزل اکنون مُسخّر سِند و کابُل میشود

O Dairī! I have subjugated India with the sword of my tongue,
Now Sind and Kabul will be controlled by this *ghazal*.

چنان دیری زمینِ اینغزل را کرد گُلکاری
که هر بُلبُل گُلے از رنگِ معنی آرزوئے کرد

Dairī has raised such beautiful flowers from the soil of this *ghazal* (*i. e.* composed beautiful verses in this metre*)

---

* Here there is a pun on the word '*Zamin*' which means 'soil' as well as the 'metre' of a poem.

That every nightingale (*i. e.* poet) has cherished a desire for a rose (*i. e.* an idea) which is ideal in the colour of its realism.

شعرِ دیری شعلہ انگیز است در اطراف هند
بسکہ تیز است این غزل آتش بایران افگند

The verse of Dairī is blazing with flames throughout India,
This *ghazal* is extremely inflammatory, it will set fire to Irān.

نمک کشمیر را از شعرت اے دیری فراوان شد
کنون شورے بملک قندهار و کابل اندازم

O Dairī! thy verse has provided Kashmir with abundant salt (i. e. animation and charm),
Let me now raise an uproar* in (provide with salt i e. charm) the countries of Kābul and Qandahār.

دیری از کشمیر تا ایران زمین یارا کراست
تا تلاشِ این زمین طبعِ غزل گوئش کند

O Dairī! who is there who has the power to claim a poetic disposition
In trying his hand at this metre from Kashmir right up to the land of Irān.

ازین اشعار تر یارب کہ دیری گفت میگویم
کہ آبِ زندگی همواره جاری باد در جوئش

In view of the beautiful verses composed by Dairī I pray to God

---

* Here again there is a pun on the word '*Shor*' which means noise and uproar as well as salt *i. e.* charm and animation.

That the water of life may continue to run for ever in his stream.

ز شعرِ دیریٔ کشمیر لذّت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش زہے طبعِ غزل گوئش

My mouth is filled with relish through the verse of Dairī of Kashmir,
How excellent are his sweet verses and how fine is his poetic genius.

It has been already remarked that Dairī is primarily a ghazal-writer and though he has prominent classical touch in his verse he has very little to offer on mysticism. What Dr. Nicholson says about Shaykh Sa'dī in his introduction to the Dīvāni Shams Tabrez, quoting from the remarks of the Tabrez editor, holds equally true in his case. He says :—"His *ghazals* are extremely elegant and exceedingly beautiful but the thoughts will prove to be mostly profane (مجاز) and the diction full of amatory conceits (ناز و نیاز)". It should, however, be pointed out here that there has been a tendency among the people in the East to extract a spiritual meaning from even the most profane verse of a poet by attributing a metaphorical or allegorical significance to his words and terms. If this method is applied to the verses of Dairī, some of them, no doubt, are sure to yield this result. But in my opinion the reader is not justified in forcing such a meaning from it, which neither the context nor the expression can give us irrespective of the fact whether the poet intended it or not. Of course there are to be found, as in the case of almost every Persian poet, a few verses here and there in the *Diwan* which are free from amatory conceits and deal with topics other than those of love but these are "few and far between".

In addition to *ghazals*, which have been discussed above at some length, Dairī has composed a few miscellaneous poems containing *Muqa'tta't* (Fragments), *Ruba'yyat* (Quatrains), *Qasidas* (Panegyrics) and *Tarikhs* (Chronograms). As a specimen I give below some verses from each category. One of the fragments is as follows :—

گرچه مرغِ دلم شکسته پر ست
از شکستن هزار پر دارد

گرچه زخم فلک جگردار ست
همّتم از دل و جگر دارد

بے نیازم ز دلبرانِ جهان
که دلم دلبرِ دگر دارد

نیست از هم جُدا دل و دلبر
داند آنکس که ایں خبر دارد

دولت از من بخواه اے درویش
که دلم گنجهاے زر دارد

پیرِ دیرم به دیر روزے گُفت
روے دل بیں که جلوه‌گر دارد

گُفتمش روے دل چساں بیند
دیدهٔ من که بے بصر دارد

از نگاهے بصارتم بخشید
خواند حرفے که مختصر دارد

خواندم آں حرف و روے دل دیدم
ماجراے من اینقدر دارد

Although the bird of my heart has broken wings,
Due to this breakage it has been provided with a thousand feathers.
Although the stroke of heaven is fierce,
Its courage is due to my heart and liver (i. e. encouraging spirit).
I am independent of the sweethearts of the world,
For my heart has (in view) a different beloved.
The heart and sweetheart are not separate from each other.
This fact is known to one who is a knower (of mysteries).
O dervish (beggar) seek wealth from me,
For my heart possesses treasures of gold.
One day the old man of the idol-house inside it, said to me,
"Look at the face of the heart which is manifest".
I said to him, "How can my eyes which are bereft of sight,
See the face of the heart?"
He endowed me with sight by casting a glance on me,
And uttered a word which was very brief.
I repeated that word and saw the face of the heart,[1]
This is what befell me.[2]

---

1. By 'the face of the heart' is meant the reflection of the Divine Being which according to Sufis can be perceived through its purity.

2. Strictly speaking the language of the last four verses is defective. The last word "*darad*" has been wrongly used instead of "*ast*" or "*bashad*". It is an innovation to which many of the Persian poets of Kashmir were prone without having any authority to do so. It is just possible that in the second verse also the poet may have used "*darad*" in the same sense. In that case its meaning would be: "If the stroke is fierce my courage is possessed of heart and liver (i. e. is indomitable)."

The quatrains composed by Dairī, though very few in number, are not of a mean order when placed side by side with the quatrains of some of those poets, who have been appreciated for this art without being recognised as masters of this branch. I have selected two of them here as a specimen :—

1

یک بوسه ازان بها گفتند که جان ارزد
چون نیک بسنجیدم گفتم که جهان ارزد
محروم خریداران رفتند ازین سودا
گفتند که نتوان گفت این ارزد و آن ارزد

2

گر طالب وحدتی ز انبوه گریز
زین سنگدلان بجانب کوه گریز
از الفت خلق هست کلفت حاصل
غمخوار کسی مشو ز اندوه گریز

1

People said that one kiss imprinted on those lips was worth life,
When I weighed (this statement) well, I declared that it was worth the world.
The customers went away being deprived of this bargain
And said, "One cannot say that it is worth this or that."

2

Avoid a multitude if you are a seeker of Unity!
Flee to a mountain from these heartless people!
Affliction accrues from attachment to mankind,
Do not concern yourself with anyone, rather keep away from worries.

Apart from five or six *qasidas*, the *Diwan* includes also one *Mukhammas* (Fivesome) in praise of His Highness the late Maharaja Pratapsingh Bahādur in which as in all of the *qasidas*, he has been extolled to the skies by the poet after the fashion of the Persian court-panegyrists whose object was nothing but extracting money from their patrons probably with a view to secure the goodwill of His Highness and to show that he could do justice to this form of verse-making too. This poem, which consists of eleven strophes, contains ideas other than those of panegyric in five of them and are expressed in comparatively graceful language. I reproduce these here :—

گُلے بے خار در باغِ جہاں نیست
بہارے کو کہ دنبالش خزاں نیست
کُجا عشرت کہ با غم تواماں نیست
پسندم ایں چنیں گُلشن ازاں نیست
کہ گُل خنداں و بُلبُل در فُغاں است

خوشا روزے کہ در بازار یارے
فروشم جاں خرم دیدار یارے
بہ بینم گوشۂ گلزارِ یارے
ببویم نوگُلِ بے خارِ یارے
کہ حُسنش نوبہار بیخزاں است

چہ خوش باشد روم سُوئش برابر
بسوِے خود کشم موئش برابر

کنم نظارۂ روئش برابر
شوم با خاک در کُوئش برابر
کہ خاک جسم بر جانم گران است

بیا ساقی بدہ جامم پیاپے
کہ دائم آرزومندم پے مے
ز رنگ مے رہِ ظُلمت کُنم طے
بآب زندگانی مے برم پے
کہ رنگ مے چراغِ عاشقان است

غلط گُفتم کُجا ساقی پرستم
مگر دائم ز جامِ عشق مستم
خراباتی نیَم رندِ الستم
غمِ دنیا چہ سازد زیر دستم
دلم سرمستِ عیشِ جاودان است

There is no rose without a thorn in the garden of the world.
Where is the spring that has not autumn in its wake ?
Where is a pleasure that is not twin to sorrow?
I do not like such a rose-bed for the reason
That here the rose smiles and the nightingale laments.

Happy would be the day on which in the beauty-market of a sweetheart
I would sell my life in exchange for a sight of her !

I would cast a glance at the corner of her orchard
And smell her thornless freshly-blossomed rose
For her beauty is a spring never visited by autumn.

How happy it would be for me to be exactly in front of her,
And draw her tresses to my side !
Fix a gaze on her face without any interruption,
Fall in the dust of her street,
For this earthly body is a burden to my soul.

Come O Sāqī[1] ! keep on giving me a cup
For I am ever in search of wine.
I shall cross the dark path with the (aid of the) brilliance of wine
And find a clue to the Water of Life[2]
For the wine-hue serves the purpose of a lamp to lovers.

I am wrong when I say that I am a lover of Sāqī,
I am rather intoxicated for ever through the wine-cup of love ;
I am not a haunter of taverns but an eternal mystic,
How can the sorrows of the world overpower me?
My heart is in a state of ecstasy due to everlasting enjoyment.

As regards his *qasidas* Dairī has not failed to maintain the general standard and character of similar writings of some of the panegyrists, in following their

---

1 *Saqi* means a cup-bearer.

2 Water of Life or Immortality is said to be in a dark region.

conventions both in respect of form* and subject-matter. As almost all the Persian panegyrics have been produced under the stress of greed for money and do not express any spontaneous idea or sentiment but only exhibit the results of the pretended feelings of a poet and a display of his style full of affectation, they can hardly deserve the attention of the reader. Those who have made a close study of such poems in Persian will, I believe, agree with me in declaring them not only to be base and low but extremely repugnant to a man of sound taste and confer little credit on their authors. In the course of longer *qasidas*, however, there are, no doubt, a few charming verses to be met with in the form of exordiums but these are composed by the poet merely to create a happy atmosphere with a view to please the fancy of his patron. I cannot afford to omit a few specimens from this section of Dairī's poetry which whether good or bad will satisfy the curiosity of the reader. I think it unnecessary to add a translation of them:—

(1)

شده است گردنِ یارم ز رشتهٔ دُر خم
برشتهٔ رگِ گُل میکشم دُرِ شبنم

بپایِ نازکش از شبنم گُل آبله‌ها ست
عبث به سیرِ چمن رنجه کرد یار قدم

شبابِ من بخیالِ دهانِ یار گزشت

---

* As regards the form of a *qasida*, it consists of the following parts:—

(a) *Matla'* the opening line (b) *Tashbib*-exordium (c) *Gurez* or *Gurez-gah*-the transition verse (d) *Madh*-panegyric proper (e) *Maqta'*-the closing line. Of these (b), (c) and (d) are generally the main parts.

اگرچه خلق به پیری کنند فکرِ عدم
ز رنگِ عارضِ گُل داستان مگو بُلبُل

که رُوے یار چمن را کشیده است قلم
چه خوش بود که درین باغ خسرو خوبان

بتخت گُل بنشیند کشد پیالۂ جم
غنیمت است اگر طے شود بپاے خیال

که پیچ پیچ رهِ عشق هست و خم در خم
بجاے باده اگر خون خورم روا باشد

که دل به بزم طرب میخورد قفا از غم
غزل به طرف چمن خواند یک سحر دیری

چنان که مُرغِ سحر شد خموش بلبُل هم
گرفته است بکف جامِ مے گُل و نرگِس

مگر پیاله زدند شاه در چمن پیهم
شہِ زمانه که پرتاب سنگھ مے نامند

سمر ز ناموری‌ها ز هند تا به عجم
نظیر اُو بِجهان کیست از جهانداران

بسیرت ملَکی و بصُورت آدم
خلل پذیر نگردد ز انقلاب جهان

اساس عدل ازو محکم است و مستحکم

مثل زدند بسے از سعادتِ بختش
چو مُشتری و قمر را دو چار شد باهم

عجب مدار اگر یکقلم جهان گیرد
کہ بودہ است جهاندار درجهان قدم

کفش همین نہ کسے را عیاں دهد زر و سیم
کہ مے نهد بدل ریشِ کس نهاں مرهم

چو چارہ سازِ جهاں دید همّت و رائش
سپهر گفت بترکِ فساد و رائے ستم

خبر ز ترکِ سلحِ شورِ آسماں گیرد
برائے جنگ چو گردد سوار برادهم

ز چار آینۂ هر چند دشمنش زد لاف
دو نیم کرد سرش را بزخمِ تیغ دو دم

ز رشک سوخت دل آفتاب عالمگیر
چو همّتش علم افراز گشت در عالم

بوصف ذات و صفاتش عطارد و برجیس
یکے سفینہ و دیگر رسالہ کرد رقم

نگین اُوست کہ دور قمر مُسخّر کرد
جبین اوست مُنوّر چو نیّر اعظم

خیال نادره ام نیست کم ز سحرِ حلال
اگر قبول کند طبعِ بادشہ ز کرم
کُنم قصائدِ وصفش بآبِ زر تحریر
بارمغان بفریسم بروس و طُوس و عجم
چرا نہ خدمتِ من یادِ خاطرش باشد
کہ بر سرش ننوشت است حرفِ سہو قلم
ز قیل و قال دلِ شہ مباد رنجہ شود
کہ میکنم بدعا ختم نامہ بے جانم
بآفتاب بود تاکہ سایہ ہمسایہ
مباد از سرِ آفاق سایۂ اُو کم
ریاضِ سلطنتش باد از خزان ایمن
بہارِ زندگیش باد تا ابد خرّم

(2)

شاہِ زمانہ را کہ فلک یار و یاور است
دولت غلامِ درگہ و اقبال چاکر است
کیخسروِ زمانہ سلیمانِ روزگار
زیرِ نگینِ خاتمِ او چرخِ اخضر ست
از عرش تا بفرش عیان است و آشکار
پرتاب سنگہ پادشہِ داد گستر ست

شعری بر آسمان بمثل با سُهیل گفت
فرخنده بخت شاه ز فرخنده اختر ست

از بسکه داد جُود و کرم داد در جهان
مُفلس خزینه دار و قلندر توانگر ست

تیغش بکف چو پور پشنگ است در مصاف
تاجش بسر بمسندِ شاهی چو نوذر ست

هم پنجگی به پنجهٔ شیرِ فلک کند
از بسکه در مصاف دلیر و دلاور ست

منّت پذیر خنجرِ او عندلیب شد
گلها شگفته بر سرِ دشمن ز خنجر ست

پوشد اگر هزار زره جاں نمی برد
از خنجرش هلاکت دشمن مقدر ست

سیمُرغ را نه بست بفتراک درشکار
در خاطرش پسند کجا صیدِ لاغر ست

تفسیرِ این رساله عطارد کند تمام
عاجز ز شرحِ حدِ ثنائش سخنور ست

شاها منم فدایِ در و خاک درگهت
با دوریِ درت دل و جانم مکدر ست

زین در کجا روم درِ دیگر چرا زنم
دولت درین سرا و کشائش درین درست

از خاکِ درگہِ تو شرف یافت کائینات
بدنامِ روزگار عبث سعد اکـبـر ست
تسخیر کن تمام جہاں را چو آفتاب
اے آنکہ ہمّتِ تو ز افلاک برتر ست
گردِ سرِ تو گردم و جاں را کُنم نثار
یاقوت نا پدید کُہربا میسر ست
شاہا بدورِ دورِ تو از چرخ ایمنم
دشمن اگر قوی ست نگہباں قوی تر ست
درخدمتِ تو رفت ہمہ خورد سالیم
پُورِ مرا بحال شدن از تو در خور ست
دورِ قمر بکام و سپہرت غلام باد
تا دورِ دورِ شوکتِ خورشیدِ خاور ست

The poet has composed about a dozen chronograms, which are the outcome of a laboured mechanical process, to commemorate certain events of births, deaths and marriages etc. This most artificial form of verse does not, in my opinion, deserve to be ranked even with an ornate *qasida* in view of its possessing no merit except that of giving the date. Here are two of these chronograms :—

1. Commemorating the birth of one of his sons- Pt. Vasa Kaul.

باغبانم کہ بفضلِ چمن آرایِ جـہاں
گُل زدم بر سر و مانند گُلم دل بشگُفت
قُرۃ العینِ من امروز بخوش طالع زاد
طالعم کرد مدد طالعِ بد خواہ بخفت

بہرِ تاریخِ تولّد چہ نگارم بہ ازیں
کہ فلک گفت بہا غنچۂ امید شگفت

The Gardener (God) out of his world-adorning kindness
Showered flowers over my head causing my heart to bloom like a rose.
Fortunately a son is born to me today,[1]
My fate came to my help while that of the enemy has gone to sleep.
What should I inscribe better than the following to commemorate it?
'The sky said, "How excellent the bud of hope is in blossom"'.[2]

2. Commemorating the construction of the Pratāp Kadal (probably the present Amīrā Kadal *i. e.* the 1st. Bridge of Srinagar).

از سخاوت ھاے جمشیدِ جہاں پرتاب سنگہ
یک جہاں مست طرب بے منّتِ جامِ مُل است
نے ھمیں کشمیر را پُل بست بہرِ خیرِ عام
بہرہ یاب از فیضِ عامش ھند و سند و کابُل است
اھلِ عالم را دل از پرتاب پُل گُلگُل شگفت
مہر و مہ ھم بر فلک شاداں و خنداں چوں گُل است
از سرِ دریا گذشتم یافتم تاریخِ پُل
آبروے گلشنِ کشمیر یارب ایں پُل است

1. *Qurratu'l 'ain*-coolness *i. e.* lustre and brightness of the eye, a term used for a 'son'.
2. The letters used in "*Beha ghunchai ummid shuguft*" give the date 1921 Bikrami according to the "*Abjad* System."

Through the generosity of the Jamshed of the world-Pratāp Singh,
The world is exhilarated without the obligation of a wine-cup.
He has not only constructed a bridge in Kashmir for the public good,
But also benefitted India, Sind and Kabul through his universal favours.
The hearts of the people of the world, due to Pratap bridge, are in full bloom as one rose follows another,
Even the sun and the moon in the sky are happy and smiling like a rose.
I went across the river and discovered the date (of the construction) of the bridge.
"O God! honour of the rose-bed of Kashmir lies in this bridge.*"

What has been said above on the merits and demerits of Dari's poetry which has been illustrated by quotations from his various sections will, I hope, suffice to show his position as a Persian poet not belonging to Irān. There is one prominent feature in him which deserves mention here and the reader is not likely to fail to notice in the course of the *Diwan* at a glance and that is his "fiery disposition" which exhibits his fondness for the frequent use of the word "fire" in all its shades of meaning and possible forms of expression to denote his strong passion and enthusiasm. Though, as I have said elsewhere

---

*The letters used in "*Abruy-i-gulshan-i-Kashmir ya Rab in pul ast*" minus the letter *dal*-the first letter of '*darya*' give the date 1952 Bikrami according to the '*Abjad* System'. In the first hemistich of this verse the words "*az sar-i darya guzashtam*" means 'I went across the river' as well as, 'I have omitted the first letter of the word '*darya*'--letter '*dal*' (*i. e.* deducted the numerical value of '*dal*' in this calculation).

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Dīvine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indiffrent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Dīwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.
2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.
3. Fragments-61 verses.
4. Quatrains-10.
5, Chronograms-47 verses.

The text of the Dīwān has been preparrd in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indifferent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Diwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.
2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.
3. Fragments-61 verses.
4. Quatrains-10.
5. Chronograms-47 verses.

The text of the Diwān has been prepard in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

Introduction By the Author

In praise of God and Shri Maharaja Pratapsingh Bahadur, Ruler of Jammu and Kashmir State.

Boundless praise and infinite thanksgiving befit the Writer of the mandate of destiny who adorned the whiteness of morning in the *diwan*[1] of the universe with the golden rays of the sun; who embellished the blackness of dark evening with the points of stars in the *masnawi*[2] of the cosmos; who inscribed the prose of the constellation Nasra[3] and the verse of the Pleiades on the flagstones of the pages of the heavens; who engraved the characters of the discovery of creation on the leaves of the strata of the earthly spheres; who arranged in perfect order the volume of the world with the system of the septet of continents[4] and organised ineffably the terrestrial globe with the triadic prose of the three kingdoms[5] of nature; who recorded the quintet[6] of the five senses in the note-book of the contingent existence and who composed the quatrain of the four elements in the book of the human bodies. Individual creatures are only a point recorded by the pen of His omnipotence. The component parts of

1. Diwān, a collection of poems, a poetical work.
2. Masnawí, a poem composed of distiches corresponding in measure, each consisting of a pair of rhymes.
3. Nasra, two small stars in the nose of the sign Leo forming the eighth house of the moon.
4. According to the belief of old Persian writers the whole world was divided into seven climes or continents.
5. Three kingdoms of nature, i. e. mineral, vegetable and animal.
6. Mukhammas, a poem of several strophes each consisting of five half-verses.

the universe form only a factor of the collection of the wonders of His wisdom. He has endowed the *qasida*[1] of the bright day with abundant beauty through the initiatory verse[2] of the world-illuminating sun and has bestowed plenty of decoration on the apt hemistich of the crescent out of the dots of stars and planets. He has preserved the verse-composition[3] of the administration of the affairs concerning the cities and countries with the binding[4] of the unerring schemes of the illustrious sovereigns and ornamented the leaves of the management pertaining to the matters of the kingdoms and dominions with the fringe of the marginal lines[5] of the counsel proceeding from the ministers of the stable government. He has favoured the rose-garden of the inhabitable globe with a new freshness of the vibrations of the breeze of justice emanating from the emperors[6] of cheerful looks and lent unlimited verdure to the orchard of the world with the blowing of zephyrs coming from the equity administered by the diplomatic counsellors. Various aromatic plants[7] of creatures have been planted by Him in the soil of

---

1. Qasidā, a poem correspond ng to an elegy in English but of a wider and more varied scope, containing a panegyric, satire, description etc.

2. Matla', an opening verse of a poem each hemistich of which contains a rhyme.

3. Manzúma, a book of composition in verse, also a string of pearls.

4. Shirāza, binding of a book, a pivot.

5. Jadáwil, plural of "Jadwal", a marginal line, a schedule, a rubric.

6. Khawáqin, plural of Kháqán, Emperor of China or Chinese Tatary, now used for any emperor.

7. Riyáhin, plural of "Rayhàn", sweet basil, any aromatic plant.

creation. It is He who has maintained with freshness the flowers of variegated colours in the form of beings in the garden of invention while the atoms of all the created things have been illumined by borrowing the flashes of His bounties and the torches of the moon and the sun have been enriched with resplendence by acquiring light from the beams of His perquisites. The introduction to His abundant praise is beyond the scope of expression for the tongue-baffling pen. The exposition of His attributes is too vast to be contained within the speech of the eloquent speakers. The Universal Reason[1] is bewildered and at a loss to understand the subtle mysteries of His power. The far-reaching wisdom is confounded and perplexed in unravelling the abstruse matters of His knowledge. Verse :—

O eloquent speaker! how long wilt thou exert
thyself to describe His unity?

For, far away is the goal thou art in search of.

If every hair of mine were to turn into a tongue,

And recite His praises,

Even then would I be asleep (incapable of
achieving success) due to my tonguelessness

And not give utterance to even one spark of
gratitude out of a hundred.

It is impossible to indicate the trace of the
Traceless,

---

1. "Aql-i-kul", the Universal Reason called also "Aql-i-Awwal, used in the sense of "Natural genius" or instinct; the throne of God, the Holy Spirit, Prophet Muhammad, Archangel Gabriel.

While it is not, as well, meet to observe silence
regarding the eulogy of the King.

The dignity of verse has surpassed the sky

On account of its describing the praises of the
King of Jammu and Kashmir.

Excellent is the illustrious ruler and glorious the crown-wearer of heaven-like authority, the decorator of the assemblies of sovereignty and kingship, the elevator of the victory-securing standard of royalty, the crown-adorner of the heads of felicity and good fortune, the throne-ornamenter on the dais in the court of dignity and grandeur, the reviver of the ways of justice and equity, the eraser of the signs of tyranny and oppression, the choicest ode of the *diwan* of the day-to-day increasing dominion, the royal distich[1] (best verse) of the select *qasida* of the world-empire, the elegant exordium on the topic of kingly achievements, the frontispiece of the fresh paintings in the office of the kingdom, the index to the volume of monarchy and imperialism, the title-page of the scroll of state and government, the world-illuminating sun across the sky of consideration for mankind, and the light-acquiring moon from the torch of custody of territories. He is an asylum of the world[2] under whose shady shadow of munificence the heads of worldly people are in peace, an eminent potentate the threshold of whose sky of loftiness has been rubbed by the foreheads of creatures by prostrations. He is an Alexander-like (fortunate) one through the glazer of whose universal bounty the mirror of the

---

1. Shāh bait, the royal distich; the best verse of a '*ghazal.*'
2. Jahán-panáh, asylum of the world; a king.

condition of the high and the low is polished and a Solomon-like enthroned one through whom the eyes of the aspirations of people in general are anointed with the compound of collyrium and ground pearls[1] of his special favour. The mansion of the earth and sky is stable through the solidity of the pillars of his justice, and the palace of the dominion of the abode and the dweller is set up firmly with the stay of legs of his equity. The doors of the objects of people belonging to various regions are possible to be unlocked with the keys of his generosity and benevolence. The bed-chamber of the hopes of the small and great is illuminated with the lamps of his grace and beneficence. The garden of the age is verdant with the trickling caused by the drizzle from the showery clouds of his overflowing bounteousness. The rose-bed of the earth is evergreen with the dripping from the raining clouds of his innumerable benefactions. The dungeon of the world is brightened up with the candle-light of his sun-illuminating enlightened judgment and the assembly of time is endowed with lustre and brilliance emanating from the torch of the moon comprising the beams of his world-subjugating fortune. Verse:—

The prince of sublime lineage-Pratāpsingh,
To whom the King of stars[2] is a servant in spite of all his splendour,
Due to his perfection there is a scar in the heart of the moon,
Guard against decline his Government, O God !
The star of his enemy's misfortune

---

1. Kuhl-úl-Jawáhir, collyrium mixed with ground pearls.
2. By the king of stars the Sun is implied.

May O Lord! be in a state of unwholesomeness till the Day of Resurrection!

I have not described even the smallest measure of his excellencies,

For my mind was afraid of his being affected with the evil eye.

Though I have said little in his praise and prayer,

Yet this scantiness on my behalf is no less than legitimate enchantment.[1]

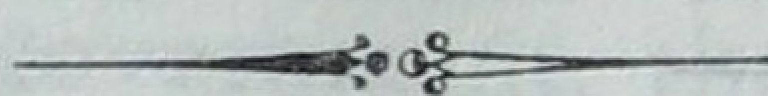
My thought is sublime in memory of him

Which shall depart from my head only after the latter is gone.

Through the ennobling[2] attitude, of this monarch of the age O God

Exalt me and let the enemy be down trodden!

The reasons that led to the composition of the book and an account of the family history and lineage of the author.

Let the aspect of this fact be mirrored on the looking-glass of the enlightened minds of the age to the effect that the illustrious father of this most insignificant one among mankind (*i. e.* the author), known as Pt. Ram Chand Kaul alias "Arzbegī," being employed of late as a close associate in office under the authorities of the Kashmir Province and as a personal attendant in particular, at the court of

1. Sihr-i Halál Legitimate enchatment; lawful magic. Magic, according to Islám is illegal and unlawful. Poetry is regarded as an enchantment but a legitimate one.
2. Tashrif. Ennobling; exalting; honouring; a robe of honour.

His Highness, the late enlightened ruler, Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib Bahādur the Great, of blessed memory[2] -may whose blessings endure for ever!,-held a post of great honour and dignity. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) too, succeeded in securing the honour of service under the above-mentioned Mahārāja Sāhib Bahādur through this very connection and agency. During this period owing to the ever-increasing prosperity of his illustrious father and the attainment of the honour of his service the house of this humble one known as Pt. Rāja Kaul "Arzbegī" and adopting the nom-de-plume of "Dairi", formed a rendezvous for the people of Kashmir. Most of the scholars, learned men, astrologers, poets and wits used to flock there to enjoy the company of this humble one. One day a witty gentleman recited this charming excellent distich :—

سکندر سد نمے بستے کہ نامش در جہان ماند
دو مصرع را توانستے اگر بایک دگر بستن

Alexander would not have raised the Wall* to perpetuate his name in the world,
If he could only compose two hemistiches together.

---

1. Jannat-makán. Resting in paradise (in speaking of a deceased person).

*Alexander the Great is supposed to have built the Great Wall of China to prevent the tribes of Gog and Magog (Yájúj-u-Májúj) from overrunning the world. The wall is called Sadd-i-Sikandar (the Barrier of Alexander).

The meaning of this fine verse worked up his mind in such a way that he continued reciting it over and over again for several days. Consequently this idea dawned in his mind that the world is transitory and of passing nature, and that it would be a matter of gratification to leave a name behind here. He, therefore, chose to compose verse. Though on account of the responsibilities of Government service that devolved on him while holding the honourable post of the office of intelligencer and ocnstant attendant at the courts of Shri Mahārāja Gulābsingh Bahādur and Shri Mahārāja Ranbīrsingh Bahādur of blessed memory, with a view to submit reports on the events and incidents taking place in the land of Kashmir and the cases of complainants, this humble one had little time at his disposal, yet owing to his inborn tendency and liking, he busied himself in composing verses off and on and designed sententious poems and ornate *ghazals.* During the early period of composing verses, he composed a chronogram on (the construction of) the Shri Gadādhar Ji Temple situated at Narsinghgarh, that was erected at the suggestion of the great sovereign Sri Mahārāja Gulābsingh, Next, in the year 1907, he composed a chronogram on the birth of the gracious ruler-Shri Mahārāja Pratāpsingh Bahādur-the asylum of the world-may his prosperity endure for ever and his shadow extend in perpetuity! These are included in this *Diwan* at the end, after the *ghazals* and *qasidas.* Afterwards during his spare time he composed choice *ghazals* and exquisite *qasidas* from time to time which remained preserved on stray pieces of paper in his house. Recently at the suggestion of a sincere friend of his it struck him that he should gather his brilliant verses, which similarly he did collect and compile in a book form after having written them in a beautiful

hand. He also recorded in the concluding pages of the book quaint conceits of rare subtlety that he had composed earlier, in the hope that these would be submitted before the august presence of His Highness Shri Mahārāja Pratāp Singh Bahadur-the asylum of the world,-may whose kingdom endure for ever! He further hoped that these verses would be printed at a press through the good offices of the above mentioned exalted prince with a view to their becoming widely known in the various parts of the world so that in the first instance, the good name of His Exalted Highness. whose attributes and good qualities are recorded in this book. may be mentioned by the age and remain a momento in the world, and secondly the name of this humble one may also become immortal here. In all humility he now requests the great masters of every land and the critics of the age to study this *Diwan* composed by this humble one with a fair view from cover to cover, for it is a poetical work, wonderful in its execution and contains sententious topics as well as elegant ideas after having been decorated like a new bride with a paraphernalia adorned with the ornaments of lustrous jewels of *qasidas* written in eulogy of His Exalted Highness Shri Mahārāja Sāhib Bahādur-Ruler of Jammu and Kashmir-the benign sovereign of the age, and therefore, deserves praise and appreciation. If, however, in the opinion of any of the connoisseurs of the age there appears a flaw in the subject-matter or phraseology thereof, let him be good enough not to offer censure or find fault with it, but rather connive at the defects and suggest corrections, for says a writer :— Verse:—

If you come across a flaw, connive at it and
do not offer censure,

For no individual is devoid of a fault.

He now concludes his apology with this select verse of Zuhūrī:—

I am too low to knock at the door of apology,
While thou art too great to put me to shame for my shortcomings.

Exposition of the Gestures invented

(By The Author)

During the present pleasant period a few lines are being recorded for the diversion of the eager-minded persons of the age who are seekers of rare subtleties and extraordinary conceits, as follows:—

Many years ago, there was a wonderful note-book in the house of this humble one (*i. e.* the author). One day in the early part of his youth he was perusing that wonderful book. Under the heading of "Anecdotes", it was recorded therein, that a person got an audience of Maulvī Jāmī, who said to him, "What is your name?" That person made no reply but only got up and remained standing. Then he bent double and thereafter passed his hand thrice over his beard shaking it off each time. On observing these gestures Maulvī Jāmī thought over them and said, "I have discovered that your name is Idris by your indicating the same from the letters Alif (ا) and Dal (د) respectively by your standing posture and bending low, while by passing your fingers and shaking them off from your beard three times it has been suggested that you have dropped three dots from the word 'Resh' (ریش).* You have thus described that your nāme is Idris (ادریس)." That person smiled and acknowledged it. Hence in the course of going through the book this idea forthwith flashed across his mind that so many gestures as were employed

* By combining the letters ا, د and ریش without three dots, i. e. ریس the word ادریس (Idris) is formed which is a name.

by Idris to denote his single name to the Maulvī, were opprobrious and out of place. If these could be expressed in a simpler form, it would be better and more desirable. He thought and pondered over the matter for two days. After all, through the "Abjad System"* of calculation which he remembered by heart, he determined and evolved a system of catching hints from the gestures of eyes, and glances cast to right and left. For about two months with the co-operation of an elderly gentleman, who passed away from this world a long time back, he worked hard to practise the art of catching and conveying hints, so that he set up the system in the following way and method :—

Let A *i. e.* a gesturer make gestures with his eyes and glances cast to right and left in accordance with the calculation of the simple letters under the " Abjad

---

* Arrangement of the Arabic alphabet, according to the numerical value of the letters from one to a thousand, as follows :—

Abjad (ابجد, ا=1, ب=2, ج=3, د=4—)
Hawwaz (هوز , ه=5, و=6, ز=7)—
Hutti (حطی , ح=8, ط=9, ی 10—)
Kalaman (کلمن , ک=20, ل=30, م=40, ن=50—)
Sa'fas (سعفص , س=60, ع=70, ف=80, ص=90—)
Qarashat (قرشت , ق=100, ر=200, ش=300, ت=400—)
Sakhiz (ثخذ , ث=500, خ=600, ذ=700—
Zazigh (ضظغ , ض=800, ظ=900, غ=1000—

The arrangement is called Abjad ابجد from the name of the combination formed from the first four letters,

System" towards B *i. e.* the person for whom they are meant. Let B combine the simple letters so as to form into verses and anecdotes with the aid of his own intelligence. An explanation and exposition of the same is in this wise:—

For figures 1 to 9.

Let A wink once and B take it to be the letter Alif (ا). If he winks twice let the latter regard it as the single-dotted letter bā (ب -b). If, after having winked twice, the former looks up wards, it should be taken to mean by the latter, the Persian letter bā (پ -p.) If A winks thrice, B should know it to mean the letter jīm (ج -j) and if he (*i. e.* A) looks upwards it should be understood to stand for the Persian letter jim (چ -ch called che). When A closes the eyes once, B should know it to be the use of the letter dāl (د -d). If on such an occasion A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter dāl (ڈ -d). If he (A) winks once after having closed the eyes, it should mean the letter hāi hauwaz (ہ -h), for B. If A winks twice after having closed the eyes, it should be treated (by B) as the letter wāv (و -w, v). If A winks thrice after having closed the eyes, it should convey the idea of the dotted zā (ز -z) to B. If A winks thrice after having closed the eyes and looks upwards it should suggest (to B) the Persian letter zā (ژ -zhe). If A closes the eyes twice it should mean (for B) the undotted letter hā called also he (ح -h). If A winks once after having closed the eyes twice, it should mean (for B) the undotted letter tā (ط -t).

For figures 10 to 90.

When A looks to the right after having winked once, B should know that it means the letter yā as a vowel (ی -y).* If the former looks to the right after having winked twice, it should indicate the Arabic letter kāf (ک -k) to the latter. If, on this occasion, A looks upwards, it should stand for the Persian letter kāf gāf (گ -g) for B. If A looks to the right, after having closed the eyes thrice, it should denote (to B) the letter lam (ل -l). If A looks to the right, after having closed the eyes once, it should suggest (to B), the letter mīm (م- m). If A looks to the right after having closed the eyes once, and winked once, it should be regarded (by B) as the letter nūn (ن-n). If A looks to the right after having closed the eyes once and winked twice, it should be taken (by B) to mean the undotted letter sīn (س -s). If A looks to the right after having closed his eyes once and winked thrice, it should be regarded (by B) as the undotted letter 'ain (ع-'a). If A casts a glance to the right after havng closed the eyes twice, it should mean (for B) the letter fā (ف -f). If the former looks to the right, after having closed the eyes twice, and winked once, it should denote to the latter the undotted letter sād (ص-s).

---

* Yà (y) like the English y, is sometimes a consonant and sometimes a vowel; in the former case it has the sound of y in "youth". As a vowel, it serves when preceded by Kasrah (ِ), to form the long vowel i as sounded in 'police" or e as sounded in "where"; and with fathah (َ) the diphthong ai as sounded in "aisle". (Persian Dictionary by Steingass).

For figures 100 to 900

When A *i. e.* the gesturer casts a glance to the left, after having winked once, let B *i. e.* the man for whom the gesture is intended, know it to be the letter qāf (ق-q). If A looks to the left after having winked twice, it should mean (for B) the undotted letter rā (ر-r). If A looks to the left after having winked thrice, it should indicate (to B) the dotted letter shīn (ش-sh). If the former looks to the left after having closed his eyes once, it should be regarded (by the latter) as the letter tā (ت-t). If, on this occasion, A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter tā (ٹ-t). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked once, it should be taken (by B) as the letter sā trebly dotted (ث -s). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked twice, it should imply (to B) the dotted letter kha (خ-kh). If A directs his eyes to the left after having closed them once, and winked thrice, it should convey the idea of the Arabic letter zāl (ذ-z) (to B). If A looks to the left after having winked twice, it should denote (to B) the dotted letter zād (ض-z). If A looks to the left after having closed his eyes twice, and winked once, it should indicate (to B) the dotted letter zā (ظ-z).

For the figure 1000.

When A looks to his own shoulder after having winked once, let B regard it as the dotted letter ghain (غ -gh).

Let it be made clear that the gestures given here extend over the simple letters from alif (ا) to the

vowel yā (ی). A should indicate all the simple letters to B in a manner as would be demanded by necessity and use on various occassions, according to the detailed instructions given above. It is incumbent upon A that when he expresses the letters of a word, he should pause for a second or two, so that B according to his own power of understanding, may form words by combining the simple letters. Further, it is necessary for A that when the gestures of the simple letters are over, he should look downwards so as to coavey to B that the word has ended there, which could be only formed after combining several simple letters Again, it devolves upon A to be alert in delivering such gestures so that if, for instance, he will have to convey the idea of the alif-i-mamduda (prolonged آ -ā), he should wink once and then a second time after pausing for half a second, whereby B may understand that the prolonged alif (الف ممدوده) is meant; otherwise if A winks twice without a pause, B will be misled and take it as the simple dotted letter bā (ب). Again, if, for example, the undotted letter dāl (د) is to be conveyed first and the letter alif (ا) after it, on this occasion too, it is the duty of A to pause for half a second after closing the eyes once, and wink once, in order that B may be able to understand that the letters dāl (د) and alif (ا) are meant. Otherwise, if A winks once, without making a pause after closing the eyes, B is likely to commit a mistake in regarding it as hāi hauwaz (ه). In the case of such points and on the occasion of separating the simple letters to form words it is necessary and essential for A to exercise the utmost caution and care. For B, it is necessary to act vigilantly in receiving gestures from A and compose words from the simple letters so as to grasp verses and anecdotes from the combinations formed.

Both A and B are required to be well-versed in pronunciation and diacritical marks used in the Persian language and should be possessed of an alert memory. Further, it is essential for them to have practice off and on in this respect lest they should call morning by the name of evening and *vice-versa* at the time of test.

Let this fact be brought to the notice of the enlightened minds of the critics of the age, that though these rare points are easy yet their easiness involves difficulty. Nobody can acquire mastery over them without hard exercise. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) known as Pt. Raja Kaul "Arzbegi" bearing the nom-de-plume of "Dairi", being in service at the court of His Highness the Mahārāja Sāhib Bahādur of Kashmir—may his prosperity endure for over!—invented these quaint conceits and wonderful points in the prime of his youth. Thereafter, he carried on practice in the system with great assiduity for several months. During the period immediately following this invention, these extraordinary gestures became widely known in the paradise-like land of Kashmir. Pt. Rāja Kāk Sāhib, Munshī Telak Chand Sāhib, Shaykh Salāmud-Dīn Sahib* and several other honourable gentlemen met him and subjected him to a test. By and by the report of these subtle points reached the auspicious ears of His Highness Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib the Great, of blessed memory, and afterwards made its way within the exalted hearing of Shri Mahārāja Ranbīrsingh Sāhib Bahādur-asylum of the world. Both the Mahārājas of blessed memory got this humble servant, who was an employee at the royal court, seated before their

---

*These gentlemen were the grandees of the time- Pt. Rája Kák Dhar being the most distinguished one.

exalted and august presence and put him to a test. The assiduity and dexterity of this humble one was declared commendable by them.

In conclusion he requests the connoisseurs of the age to examine carefully and impartially these extraordinary conceits invented by the humble writer. If, however, there be any discrepancy, let them not reprehend him, nor grudge him a correction.